

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 24 • Sayı | Number 2

Aralık | December 2025

Türkistan'ın İslâm'a Giriş Sürecinde Ticarî ve Sosyo-Kültürel Etkenler

Commercial and Socio-Cultural Factors in Turkestan's Conversion to Islam

Muhammet KARAĞAÇ

Dr. Öğr. Üyesi | Asst. Prof.

Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi
Sinop University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Islamic History

Sinop | Türkiye

mkaraagac@sinop.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-7119-6627>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 18.07.2025

Kabul Tarihi | Accepted: 25.11.2025

Yayın Tarihi | Published: 30.12.2025

Atıf | Cite As

Karağaç, Muhammet. "Türkistan'ın İslâm'a Giriş Sürecinde Ticarî ve Sosyo-Kültürel Etkenler". *Hitit İlahiyat Dergisi* 24/2 (2025), 871-897.
<https://doi.org/10.14395/hid.1745342>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zekâ Etik Beyanı: Yazar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiçbir aşamasında yapay zekâdan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review.

It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author acknowledges that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retains the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.

Commercial and Socio-Cultural Factors in Turkestan's Conversion to Islam*

Abstract

Although the Islamization process of the Turks is generally explained with factors such as forced Islamization following conquest attempts, political pressures, migration movements, and voluntary conversion due to religious similarities, this research highlights the role of peaceful commercial relations in the adoption of Islam by the Turks. The Turks first encountered Islam through trade. Especially those living in cities along the Silk Road and the Spice Route, frequently developed relationships and partnerships with Arab, Persian and Chinese merchants. These interactions were not only limited to commerce but also opened the door to significant religious, cultural and social exchanges. During these interactions, the honest, fair, moral and trustworthy conduct of Muslim merchants increased the Turks' interest in Islam.

This topic has largely remained in the background of academic discussions, appearing only in a limited number of articles or a few paragraphs in some books. However, existing studies either focusing on a Turkic tribe or mention the role of trade only superficially, without providing concrete examples.

What distinguishes this article from previous studies is its systematic approach: it presents clear examples of the practices of Muslim merchants contributed to the spread of Islam and how economic activities paved the way for religious conversion. The study fills a gap by filling the gap in a holistic framework with multi-scale case studies from the provinces of Turkestan, where the element of honesty and trust, which is the moral capital of the traders, makes religion and culture a center of attraction. The research uses a qualitative historical analysis method, applies thematic coding to explore the possibilities of religious interaction, and incorporates comparative case analysis to examine both individual and mass conversion patterns.

Commercial relations were significant not only as avenues for economic gain but also as platforms for socialization, knowledge exchange, technical development and cultural transfer among people of different religions and cultures, acting as representatives of the developed Islamic civilization, Muslim merchants carried their beliefs along with the goods they transported and promoted Islam through their exemplary lives and moral conduct. In this context, the conversion stories of individuals such as Mânâhiye and Erzekian provide concrete examples of how individual Islamization occurred. Similarly, the trade and proselytizing expeditions organized by Uthman b. Abu'l-'As and his brothers to the Indian coast during the caliphate of Umar illustrate that spreading religion during commercial interactions was not an individual initiative but a characteristic feature of Islamic society at the time. Even when wars continued between societies, the sense of security and partial peace provided by trade reduced political and military conflict and enabled Islam to advance more easily across Asia. During this period, the power of Islam was represented not by the sword, but by wise words, good morals and Islamic teachings that became the popular culture of the era.

The fact that the Umayyad governors' efforts such as visiting markets to observe public sentiment, providing financial assistance to those who came to the mosque, and creating spaces for social interaction that facilitated intermarriage between Turks and Arabs through settlement policies, demonstrate their intention to spread Islam through voluntary rather than coercive means. They also prepared the ground for mass conversions by encouraging tribal leaders to convert to Islam in order to take advantage of the influence of Turkish tribe leaders on society. As a result, prominent Turkish groups such as the Tarhan family converted to Islam from an early period and paved the way for the conversion of their descendants. During the Abbasid period, the Turkish-Arab conflict that ended with the Battle of Talas was replaced by peace and alliances. Just as Islam spread rapidly during the peaceful period initiated by the Treaty of Hudaibiyya, Turkish tribes also adopted Islam in large numbers during this era. In this context, the Idyll Bulgars, who had no territorial borders with the Arabs and adopted Islam without any political or military contact with them, is the most obvious example of trade carrying religion and culture.

The research concludes that merchants, by carrying Islamic beliefs, values, and practices alongside their trade goods, inspired trust in their counterparts and increased sympathy toward Islam. It also finds that they facilitated the Islamization of the communities they encountered in social gathering points such as mosques, ribāts (fortified hospices/centers), and caravanserais.

Keywords: Islamic History, Islamization, Trade, Muslim Merchants, Cultural Interaction, Conversion.

* This article is based on the author's PhD dissertation entitled "The Role of Commercial Activities in the Islamization of Turks" completed in 2021 under the supervision of Prof. Dr. Metin Yılmaz at the Institute of Graduate Studies Ondokuz Mayıs University.

Türkistan'ın İslâm'a Giriş Sürecinde Ticarî ve Sosyo-Kültürel Etkenler**

Öz

Türklerin İslâmlaşma süreci genellikle fetih girişimleri neticesinde zorla İslamlaştırılma, siyasî baskılar, göç hareketleri, dinî benzerlikler nedeniyle bir zorlama olmaksızın gönülden din değişikliği gibi gerekçelerle izah edilmeye gayret edilse de bu araştırma barışçıl yöntemler kullanan ticarî münasebetlerin İslâm'ın Türkler tarafından benimsenme sürecindeki rolünü ortaya koymaktadır. Zira Türklerin İslâmla ilk karşılaşmaları ticarî ilişkiler vesilesiyle gerçekleşmiştir. Özellikle İpek Yolu ve Baharat Yolu üzerindeki şehirlerde yaşayan Türkler, Arap, Fars ve Çin tüccarlarıyla sıklıkla ilişki ve ortaklıklar kurmuşlardır. Bu münasebetler yalnızca alışverişle sınırlı kalmayıp dinî, kültürel ve sosyal anlamda ciddi etkileşimlere kapı aralamıştır. Bu esnada Müslüman tüccarların dürüst, adil, ahlaklı ve güvenilir davranışları, Türklerin İslâm dinine ilgilerini artırmıştır. Bu konu akademik tartışmalarda çoğunlukla geri planda kalmış yalnızca sınırlı sayıda makale ile ya da bazı kitaplarda birkaç paragraf olarak işlenmiştir. Ancak söz konusu makaleler ya bir Türk boyu ile sınırlı kalmış ya da ticaretin rolüne somut örneklerle yer verilmeden üstünkörü değinilmiştir.

Makaleyi diğerlerinden ayıran husus tüccarların İslâm'ın yayılması konusundaki pratiklerine ve ekonomik aktivitelerin dinî dönüşüm sürecine zemin hazırlamasına dair net örnekler sunarak vakıyı sistematiğe bir şekilde ortaya koyma çabasıdır. Çalışma, ticaret erbabının ahlaki sermayesi konumundaki dürüstlük ve güven unsurunun din ve kültürü cazibe merkezi haline getirmesini Türkistan illerinden çok ölçekli vaka analizleriyle bütüncül bir çerçevede ele almak suretiyle bir boşluğu doldurmaktadır. Araştırmada nitel tarihsel analiz yöntemi kullanılmış, dinî etkileşim imkânları üzerinde tematik kodlama yapılmış ve karşılaştırmalı vaka yöntemiyle de bireysel ve kitlesel din değiştirme örüntülerine yer verilmiştir.

Ticarî ilişkiler sadece ekonomik anlamda kazanç kapısı olarak değil farklı din ve kültürler mensup kimselerin sosyalleşmesi, bilgi alışverişi, teknik gelişme ve kültür transferi bakımından da büyük önem taşımıştır. Gelişmiş İslâm kültürünün temsilcisi olarak hareket eden Müslüman tüccarlar, taşıdıkları mamullerle birlikte inançlarını da götürmüşler, ulaşabildikleri toplumlar arasında örnek yaşamları ve ahlakî tavırlarıyla İslamiyet'i de tanıtmışlardır. Bu bağlamda Mânâhiye ve Erzekyan gibi şahısların Müslüman olma hikayeleri, bireysel olarak başlayan İslâmlaşmanın nasıl gerçekleştiğine dair müşahhas örneklerdir. Yine Hz. Ömer devrinde yaşamış olan Osman b. Ebu'l-Âs ve kardeşlerinin Hint sahillerine tertip ettiği ticaret ve tebliğ seferleri de alışveriş esnasında dini yayma fikrinin bireysel bir çabadan ziyade İslâm toplumunun genel bir karakteri olduğu izlenimini yansıtmaktadır. Toplumlar arasında savaşlar devam etse bile ticaretin sağladığı emniyet hissi ve kısmi barış durumu, siyasî ve askerî mücadelenin azalmasına ve İslâm'ın Asya topraklarında daha rahat ilerlemesine imkân tanımıştır. Bu esnada İslâm'ın gücünü kılıç değil; hikmetli sözler, güzel ahlak ve dönemin popüler kültürü haline gelen İslâm öğretileri temsil etmiştir.

Emevî valilerinin pazarlarda dolaşıp halkın nabzını tutmaları, mescide gelenlere maddi yardımlar sunmaları, iskân çalışmaları ile Türklerle Araplar arasında evliliklerin önünü açan sosyal etkileşim ortamı tesis etmeleri, dinlerini kılıçla değil gönüllülük esasına dayalı yöntemlerle yayma çabasının göstergesidir. Ayrıca onlar, Türk boy liderlerinin toplum üzerindeki etkisinden istifade etmek maksadıyla aşiret beylerini İslâm'a girmeye teşvik ederek kitlesel ihtidalar da zemin hazırlamışlardır. Böylece Tarhan ailesi gibi önde gelen Türk grupları erken dönemden itibaren Müslüman olmuş ve soydaşlarının din değişimine de önyak olmuşlardır. Abbâsîler döneminde Talas Savaşı ile sona eren Türk-Arap çatışması yerini barış ve ittifaka bırakmıştır. Tıpkı Hudeybiye anlaşmasıyla elde edilen barış ortamında İslâm'ın hızlı yayılması gibi bu dönemde de Türk boyları kalabalık gruplar halinde İslâm'ı tercih etmişlerdir. Bu bağlamda Araplarla toprak sınırı bulunmayan ve onlarla herhangi bir şekilde siyasî ve askerî temas olmaksızın İslâm'ı benimseyen İdil Bulgarları, ticaretin din ve kültür taşıması konusundaki en bariz örneklerdir.

Araştırma sonucunda tüccarların ticaret mallarıyla beraber İslâmî inanç, değer ve pratikleri de taşıyıp muhataplarına verdikleri güvenle dinlerine olan sempatiyi artırdıkları, cami, ribât ve kervansaray gibi toplumsal buluşma noktalarında etkileşime girdikleri kesimlerin İslamlaşmasına aracılık ettikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, İslâmlaşma, Ticaret, Müslüman Tüccarlar, Kültürel Etkileşim, Din Değiştirme.

Giriş

Türk toplumlarının İslâm diniyle tanışıp Müslüman olmaları, birtakım sosyal, siyasî ve ekonomik faktörlerle izah edilmeye gayret edilmiştir. Ancak bu süreçte İslâm'ın yayılmasında etkili bir rol oynayan ticaret genellikle geri planda bırakılmıştır. Bu makale ile Türklerin İslâm dinini benimsemelerinde ticarî faaliyetlerin ve esnasında gerçekleşen sosyo-kültürel ilişkilerin etkisi

** Bu makale Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde Prof. Dr. Metin Yılmaz danışmanlığında 2021 yılında tamamlanan "Türklerin İslamlaşmasında Ticari Faaliyetlerin Rolü" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

incelenecektir. Türkistan coğrafyasının stratejik konumu sayesinde gerçekleşen kültürel aktarım ve din değişimine zemin hazırlayan dinamikler ele alınmıştır. Türklerin İslâm'ı tercihleri, çoğunlukla dinî benzerlikler nedeniyle gönüllü bir şekilde veya kılıç zoruyla İslâm'a giriş şeklinde temel kabuller çerçevesinde ele alınmaktadır. Ancak oldukça kalabalık bir millet olan Türklerin İslâm'a girişleri uzun bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Bu hadise birkaç ideolojik etkenle izah edilecek kadar basit bir iş değil, çok sayıda etkenin uygun yer, zaman ve şartta sunulmasıyla gerçekleşen karmaşık bir olgudur. Ticari faaliyetler de bunlardan biridir. İslâm tarihi kaynaklarının çoğunlukla siyasi olayları odağına alması, kültürel ilişkiler, akrabalık, ticaret gibi etkenlerin geri planda bırakılmasına neden olmuş ve bunların İslâmlaşma üzerindeki etkisi göz ardı edilmiştir. Güncel tarih kitapları da bu konuya çok eğilmeyip birkaç sayfa ile yer vermeyi tercih etmiştir. Nesimi Yazıcı'nın "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet"¹, Mustafa Çapar'ın "Ticaret, İslâmiyet ve Türkler Türklerin İslâm Kültürünü Benimsemesinde Ticaretin Rolü"² Ahmet Selçukoğlu ve Ayşe Hacımustafaoğlu'nun "Türklerin İslâmlaşmasında Ticaretin ve Müslüman Tüccarların Rolü"³ isimli makaleleri de konuyu ya somut örneklerle çok yer vermeden ya da belirli bir boyda odaklanarak ele almışlardır. Bu çalışma ise daha çok geniş coğrafya ve zamanda yaşamış Türklerin ihtidalarını somut örneklerle ve farklı perspektifle ele almasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu yönüyle makale, Türklerin İslâm'a girişleri konusunda genel kabullerden farklı bir etken olan ticari ve sosyo-kültürel etkenleri kapsamlı bir şekilde ele alarak literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir.

1. Tanışma Evresi

Türkler, kavimler göçü ile batı toplumlarına yaklaştıklarında, Araplarla karşılaşmışlar ve böylece aralarında siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkiler gelişmeye başlamıştır.⁴ Dört halife döneminde yoğun fetih faaliyetlerine girişen Müslümanlar, Sâsânî Devleti'ni yıkıp Türkistan üzerine ilerlediklerinde karşılarına yeni bir kuvvet olarak Türkler çıkmıştır. Türkler, Göktürk Devleti'nin yıkılması sonrasında oluşan siyasi dağınıklık sürecinde birliklerini yeniden tamamlayamadan karşılarında Müslüman ordularını bulmuşlardır. Askeri yetenek ve organizasyon maharetleriyle bilinen Türkler, Arap ordularına karşı mukavemet göstermişler, taraflar arasında ciddi çatışmalar meydana gelmiştir. Bazen Türklerin bazen de Müslümanların galip geldiği çatışmalar neticesinde Horasan ve Türkistan'ın büyük bölümü Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Fars ve Türkistan topraklarının fethiyle İpek Yolu, Kürk Yolu ve Baharat Yolu gibi ticarî güzergâhlar ele geçirilmiş ve eskiden beri var olan ticari ilişkilerin yoğunlaşması, kültürel etkileşimlere de imkân tanımıştır. Türkler, İslâm'ın Türkistan illerine ulaşmasında bir köprü vazifesi gören ticaret sayesinde Arap, Fars ve Çinli tacirlerle karşılaşmış⁵ İslâm kültür ve medeniyeti hakkında bilgi edinmişlerdir. Zaten sahabiler de ilk dönemlerden itibaren ticaretle iştigal ederek Türklerle ve diğer halklarla irtibat kurmuşlardır.

Bozkır Türklerine benzer şartlarda yaşayan Mekke halkı da mecburen ticarete yönelmiş ve uluslararası ticarete iştirak etmişlerdir. İşlerini daha güven içinde yürütebilmek maksadıyla Bizans, İran, Habeşistan ve Yemen gibi komşularıyla Kur'an'da 'ilâf' adı verilen anlaşmalara imza

¹ Bk. Nesimi Yazıcı, "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002).

² Bk. Mustafa Çapar, "Ticaret, İslâmiyet ve Türkler Türklerin İslâm Kültürünü Benimsemesinde Ticaretin Rolü" *Folklor/Edebiyat* 11/43 (2005), 207-218.

³ Bk. Ahmet Selçukoğlu-Ayşe Hacımustafaoğlu, "Türklerin İslâmlaşmasında Ticaretin ve Müslüman Tüccarların Rolü", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/11 (2024), 15-28.

⁴ Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2011), 190.

⁵ Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. Alp Eker (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 89; Zekeriya Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2004), 102.

atmışlardır.⁶ Bu sayede çevre beldeler hakkında bilgi sahibi oldukları gibi kendi toplumlarında gelişen hadiseleri de başka diyarlara taşımışlardır. Doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde ilerleyen ticarete kendi ürünlerini de katan⁷ ve ticaretin en aktif unsurlarından biri olan Kureys tüccarları, Taif'te imal edilen deri, kuru üzüm, zeytinyağı ve bal gibi ürünleri Suriye, Mezopotamya hatta Horasan'a kadar ihraç etmişlerdir.⁸ Buna karşılık başta Merv olmak üzere Horasan şehirlerinden tacirler de Mekke ve Medine'ye gelerek zirai mahsul ve tekstil ürünleri pazarlamışlardır.⁹ Hz. Peygamber'in Hendek Savaşında "Kubbetü't-Türkî" isimli çadırı¹⁰ karargâh olarak kullandığına ve bir Türk çadırında itikafa girdiğine dair rivayetler de taraflar arasındaki ticari ilişkilerin geçmişine dair malumatlar vermektedir.

Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Osman (ö. 35/656), Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652) ve Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656) gibi ilk Müslümanların kumaş ticareti yaptıkları¹¹ hatta Hz. Ömer ile Hz. Ebû Bekir'in halifelik dönemlerinden önce İran'ın başkenti Medâin'e kadar gittikleri bilinmektedir.¹² Yine Medine'nin tekstil ihtiyacının Irak istikametinden gelen kumaş tüccarları tarafından karşılanması¹³ da taraflar arasındaki ticari ilişkilere ve toplumların birbirini tanıyarak kültürel etkileşime girdiklerine işaret etmektedir. Zira bu ilişkiler sayesinde Mekke'de yeni bir dinin ilan edildiği malumatı Horasan civarında duyulmuş ve ticaretle iştigal eden Mânâhiye isimli bir şahıs, Müslüman tacirlerden İslâm'ı öğrenerek Medine'ye kadar gelmiştir. Burada Hz. Peygamber ile tanışan Mânâhiye, İslâm'a girip bir müddet Medine'de kalmış ve Resulullah kendisine "Muhammed" ismini vererek dini temsil etmek üzere memleketine göndermiştir.¹⁴ İslâm'ın erken devirlerden itibaren Türkistan coğrafyasına ulaşmaya başladığını gösteren bu hadise, Müslüman tüccarların ürünleriyle birlikte adeta bir kültür elçisi rolü oynadıklarına, İslâm'ın kabulünde insanların kendi iradeleriyle hareket ettiğine ve din değişiminde ticaretle bireysel temasların etkili olduğuna işaret etmektedir. Bu durum ayrıca Müslüman tacirlerin zihinlerinde İslâm'ı yayma düşüncesinin saklı olduğunu göstermektedir. Nitekim Hz. Ömer zamanında bir ticari merkez konumundaki Uman'a vali tayin edilen Osman b. Ebu'l-Âs (ö. 51/671), şehre gelen Güney Asya tüccarlarına İslâm'ı tebliğ etmeye niyetlenmiş ve bu maksatla kardeşleri Muğire ve Hakem'le beraber Sind sahillerindeki Deybul, Tane ve Bervâs gibi şehirlere akınlar tertip

⁶ Kureys, 106/1; Muhammed, Hamidullah *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak, 2003), 1/21.

⁷ Faruk Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret* (İstanbul: Beka Yayınları, 2015), 24.

⁸ M. Cafer el-Kettâni, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 2/10; Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957), 140; Recep Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 154; Nebi Bozkurt, "İpek Yolu" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/372.

⁹ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Fahru'l-Mütevâli fi-Men İntesebe li'n-Nebî Aleyhi's-Salâtü ve's-Selâm Mine'l-Hidem ve'l-Mevâlî*, thk. Hasan Mahmûd Selmân (Ürdün: yy, 1987), 55; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi-Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm* (Bağdat: Dâru'l-Kitâb, 1980), 13/64; M. Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996), 229; Emrah Dindi, Ankara, *Arap Coğrafyası ve Kur'an* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 70.

¹⁰ Müslim, "Sıyâm", 214; İbn Mâce, "Sıyâm", 62; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Rusûl ve'l-Mülûk* (Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387), 2/568; Abdülkerim Özeydin, "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/409-454.

¹¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7/393, 511, 527, 546, 597, 600.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdr, 1968), 3/184; Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rûste, *el-A'lâku'n-Nefise*, çev. Ali Fuat Eker (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 237; Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 155; M. Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlakı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1984), 35; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 1/ 269.

¹³ Necmân Yasin, *et-Tanzîmâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Medîne fi'l-Karnî'l-Evveli'l-Hicrî* (Dimeşk: Vüzâretü's-Sekâfe, 2004), 187; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, 133.

¹⁴ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Seybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-Ğâbe*, thk. Ali Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 4/317-318; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 6/32; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, 184; Mesut Can, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 332.

etmiştir.¹⁵ Bu bölgelerin alışveriş yolları istikametindeki güzergâhlar olması ticarî yoğunluğun dini yaymakta bir vesile olarak kullanıldığını ve dini tebliğ için birbirini tamamlayan farklı yöntemlerin kullanıldığını göstermektedir.

Zaman ilerledikçe Türk-İslâm tanışıklığı artmış ve Hz. Ali devrinden itibaren Türkistanlı Tarhan ailesi gibi bazı yönetici tabakaya mensup kesimlerden Basra ve benzeri stratejik konumlu şehirlere gelip ashab ve tabiin önderliğinde İslâm'a girenler olmuştur. Bunlar arasında hadis ilmine hizmet edip İslâm ilim ve kültür hayatına değer katanlar da söz konusudur.¹⁶ Yine Hz. Ali zamanında ticaretle İslâm'ın yayılması arasındaki ilişkiyi gösteren somut örneklerden biri de Buharalı tacir Erzekyân'ın hikayesidir. O, Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre çok sayıda Türk tacirin yaptığı gibi Çin'e alışverişe gitmek üzere Basra'ya geldiğinde muhtemelen Kûfe'ye de uğrayıp burada Hz. Ali vasıtasıyla Müslüman olmuştur. Erzekyân, Irak'ta dinî tedrisattan geçerek Buhara'ya dönmüş ve çevresine İslâm'ı tebliğ etmiştir.¹⁷ Onun gibi daha ne kadar insanın ticaretle İslâm'ı benimsediğine dair kaynaklarda yeterli malumat bulunmamaktadır. Erzekyân'a dair bu bilgi de kendisinin neslinden gelen ve hadis âlimi olan torunu Ebû Abdullah Muhammed b. Hasen el-Erzekyânî'nin (ö. 955) eserlerinde yer almaktadır.¹⁸ Bahse konu misallerde olduğu gibi evvela bireysel ihtidalar söz konusu iken zamanla kitleler halinde İslâm'a giriş süreci başlamış ve Türkler büyük oranda Müslüman olmuştur.

Araplar ve Türkler arasındaki bu etkileşim, zamanın üstün kültürünün İslam olması hasebiyle din değişimiyle sınırlı kalmayıp Türk kültürünü de derinden etkilemiş ve onların sanatından edebiyatına, sosyal yapısından düşünce yapısına kadar pek çok alanda izler bırakmıştır. Türklerin göçler sonrasında Fars coğrafyasında İran toplumuyla karışık halde yaşaması, onlarla İslâm'la tanışmaları ihtimalini gündeme getirmektedir. Zira uzun zamandır köklü ve yerleşik bir kültüre sahip olması nedeniyle sanat, dil ve fikir bakımından Türkleri etkileyen İran kültürü,¹⁹ bir de İslâm'la zenginleşince durum İslam lehine daha avantajlı hale getirmiştir.

1.1. Ticarî ve Siyasî Etkileşim

Mâverâünnehir bölgesini fetheden Müslümanlar Buhara, Semerkand ve Beykend gibi önemli ticari merkezlere yerleşip Türklerle siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel temas kurarak İslâm'ın tanınmasına zemin hazırlamışlardır. Taraflar arasındaki siyasi ve askeri ilişkiler esnasında ticaretin devam etmesi bu anlamda ehemmiyet arz etmektedir. Zira bir taraftan yoğun askeri faaliyetler devam ederken diğer taraftan hem Müslüman tüccarlar hem de Arap vali ve komutanlar çarşı ve pazarlarla yakından ilgilenerek bölgedeki cazip ekonomik getiriden istifade etmeyi ihmal etmemişlerdir.²⁰ Örneğin Emevîlerin Horasan valisi Yezîd b. Mühelleb'in oğlu Muhalled, Merv'deki Sûk-ı Serrâc'in isimli pazarda tüccar Ebû Seleme es-Serrâc ile dostluk kurup

¹⁵ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 629; Recep Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1990), 33.

¹⁶ Zekerîya Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2014), 219-221.

¹⁷ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr Sem'ânî, *el-Ensâb* (Haydarâbat: Meclisü Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1962), 1/171; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb* (Beyrût: Dâr-u Sâdir, 1980), 1/47.

¹⁸ Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Amr İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye* (Beyrût: Dâr-u İhya-i Turâsî'l-Arabî, 1938), 8/72; Ebû Bekir Muhammed b. Cafer Narşahî, *Târih-i Buhara*, çev. Erkan Göksu (Ankara: TTK Yayınları, 2003), 62; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/171; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, 1/41-47; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, 229-230, 254-255.

¹⁹ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, haz. Orhan F. Köprülü (Ankara: DİB Yayınları, 1976), 20.

²⁰ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, çev. A. Duman ve M. Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018), 116; M. A. Shaban, *The Abbâsîd Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 15; Zekerîya Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2005), 153.

sık sık onun dükkânına gelip gitmiştir.²¹ Çarşı ve pazarların ticari bir mekân olmanın ötesinde sosyal hayatın merkezi konumunda olması, valilerin gelir elde etme yanında yeni yönetime karşı halkın nabzını tutma isteklerinin de bir göstergesidir. Buna göre ticaret, Emevîler için maddi gelir kapısı olma fonksiyonu dışında dinî, siyasi ve sosyal amaçlar için de kullanılmaktadır. Dikkat çekici bir diğer durum da henüz fetih hareketleri başlamadan önce Hint alt kıtası gibi bölgelerde koloni kuran tacirlerin²² İslâm kültürünü yansıtan söz ve fiilleriyle yerli halkla sosyo-kültürel ilişki kurarak İslâm'ı tanıtmış olmalarıdır. Bu durum da daha sonra gerçekleştirilecek fütuhâtı kolaylaştıran bir etken olmuştur.

1.2. Türklerin Sosyal ve Kültürel Yapısı

Türklerin İslam öncesi dinî ve kültürel yapıları, din değiştirmelerini kolaylaştıran bir mahiyet taşımaktadır. Gök Tanrı inancı, İslâm'ın monoteist inanç yapısıyla uyumlu bir alt görünüm taşımaktadır. Dolayısıyla Türklerin güçlü aile bağları, toplumsal dayanışma ahlakı ve bazı dinî ritüelleri, İslâm öğretilerine geçişte kolaylık sağlamıştır. Müslümanlar içinse dinlerinin mahiyetini barışçıl bir ortamda uygulamalı olarak sergilemek yeterli olmuştur denilebilir. Zaten Türklerin genel itibarıyla dinî inançlara yatkın ve yeni dinlerin tebliğine çok itiraz etmeyen ılımlı bir yapıya sahip oldukları söylenebilir. Zira kaynaklarda dine bağlılığıyla tavsif edilen Oğuz Kağan devrinden itibaren sık sık din değiştirmişlerdir.²³ Türklerin böyle bir karaktere sahip olması Asya üzerinde etki alanını genişletmek isteyen dinler için bir avantajdır. Onlar, Bizans, Pers, Hint ve Çin medeniyetleri arasında iletişimin sağlandığı ticaret yolları üzerinde hüküm sürmeleri sayesinde ihtiyaçlarını giderdikleri gibi farklı din, kültür ve fikir akımlarına aşina olmuşlardır.

Göçebe yaşamın temel unsurları arasında yer alan çobanlık, savaşlar ve ticaret kervanlarına duyulan bağımlılık, onların şehirlerde yaşayan halk gibi fikri yapıda tutuculuk yerine değişime açık bir yaşam tarzı benimsemelerini sağlamıştır.²⁴ Bu bağlamda Türk toplumlarında dinî otorite konumundaki şamanların yeni dinler karşısındaki hoşgörülü tavrı²⁵ da Türk illerinde dinlerin birbirleriyle sıklıkla yer değiştirmelerini sağlayarak bölgeyi farklı din, mezhep ve fikir akımlarının buluşma noktası yapmıştır.²⁶ Öyle ki Budizm'den Mecusîliğe, Maniheizm'den Hristiyanlığa, Yahudilikten İslâm'a kadar çok sayıda dinin müntesipleri Türkistan'da barış ortamında yaşama imkânı bulmuşlardır.²⁷ Türklerin yabancı dinler karşısında takındıkları ılımlı tavır, baskı ve şiddet içermeyen makul bir yaklaşımla teklif edilen dinlere ilgi duyduklarını göstermektedir.²⁸ Bu durum alışverişle birlikte İslâm'ı da yayma güdüsüyle hareket eden tacirler tarafından bulunmaz bir fırsat olarak telakki edilmiştir. Nitekim Abbâsî heyetinde görevli bir diplomat olarak Bulgar Türklerine giden Ahmed İbn Fadlân, tacirlerin etkisinde kalan Türklerin İslâmî tabir ve terimlere aşinalığı hakkında bilgiler vermektedir. Örneğin şiddetli bir soğuğa maruz kaldıklarında bir Türk, rehber Tegin aracılığıyla İbn Fadlân'a "Rabbimiz bizden ne istiyor. Bizi soğuktan öldürecek. Ah!

²¹ Yusuf b. Abdürrahman b. Yusuf Ebû'l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi-Esmâ'ir-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Mar'uf (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 20/270; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, 241.

²² Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvî, "Merâhilü'd-Da'veti'l-İslâmiyye fi'l-Hind" (Delhi: *el-Ba'sû'l-İslâmî*, 1971), 5; William Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 38-39.

²³ Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru* (Ankara: İsam Yayınları, 2017), 27, 32.

²⁴ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), 350.

²⁵ Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, çev. Türkan Andaç-Nurer Uğurlu (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2015), 427-428.

²⁶ Zekerîya Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 1994), 58; Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, 34.

²⁷ Zeki V. Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın ve Yakın Tarihi I* (İstanbul: Güven Basımevi, 1942), 94-95; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, 68, 92, 98; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998), 172.

²⁸ Ebû Osman Amr b. Bahr Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988), 85-88; Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın ve Yakın Tarihi I*, 94-95; Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarihi ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan (İstanbul: Kabaalçı Yayınevi, 2006), 133; Zekerîya Kitapçı, *Oğuz Han İlk Türk Hükümdarı ve Hakanları Nasıl Müslüman Oldu* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2015), 193-195; Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, 34.

Ne istediğini bilsek de yerine getirsek” demiş, *O da Tegîn’e*; “Ona, Allah sizden Lâ ilâhe İllallah demenizi istiyor” de, diye cevap vermiştir. Türk, bu cevap karşısında gülerek “bilsek söyledik”²⁹ diyerek katı bir din anlayışında olmadığı gibi Allah ve İslâm dini hakkında kısmî bilgi sahibi olduğunu göstermektedir.

1.3. Ticaretle Bilgi Aktarımı ve Türkistan’da İslâm’ın Yayılması

İpek Yolu başta olmak üzere doğu batı arasında işleyen ticaret yolları ulaşım da aracılık etmesi nedeniyle fikrî ve dinî akımların yayılma istikametini belirlemiştir. Çünkü dinî lider, rahip, keşiş, sanatçı, derviş ve şeyhler de bu istikametler üzerinde ilerleyerek çalışmalar yürütmüşlerdir. Böylece ticaret yolları üzerinde kurulan yerleşim birimlerinde din, bilim, sanat ve ticaretin ortak katkısı sonucu sentezlenen kültürel bir birikim hasıl olmuştur. Gerçekleşen toplumsal harmonizasyon ve ortak iş yapma durumu sayesinde beslendikleri medeniyetlerden çok daha gelişmiş, kalıcı etkilere sahip ve kapsamlı yeni medeniyetler tesis etmek mümkün olmuştur.³⁰ Farklı coğrafyalarda gelişen medeniyetler, ürünleriyle birlikte kültürel değerlerini, maddi (alfabe, toprak ürünleri, teknik ürünler) ve manevi (dinler, felsefi akımlar, gelenekler) miraslarını da yedeklerinde götürüp komşularına ihraç ederek yeni oluşumlara kapı aralamışlardır. İslam medeniyeti de benzer bir süreç yaşamış ve Mâverâünnehir’in Semerkant ve Buhara gibi illerindeki yer altı ve yer üstü zenginliklerden istifade ederek çevresindeki toplumları etkilemiştir.³¹ Böylece ticaret yolları civarında yaşayan ve hayvancılıkla iştigal eden Halaç Türkleri³² gibi gruplar zamanla İslâm’ı tercih etmişlerdir.

Türkler, yurtlarından geçen ticaret yollarından istifade etmekten geri durmamışlar ve kendi ürünlerini de pazarladıkları kervanlara muhafızlık ve rehberlik hizmeti vermek suretiyle Rusya, İran ve Çin arasında işleyen ticarete doğrudan müdahil olmuşlardır.³³ Türklerin ticari ürünlerine bakıldığında yün, keçe ve deri işlemeciliği gibi hayvancılığa dayalı ürünler ön plana çıkarken³⁴ giyim ve hububat gibi temel ihtiyaç malzemelerini de komşularından ithal ettikleri görülmektedir. Mâverâünnehir toprakları ve çevresinde yaşayan göçebe Türkler, kimi zaman yurtlarına kervan gelmesini beklemektense sürüleriyle birlikte doğrudan meskûn mahallere yaklaşıp ihtiyaçlarını temin etme yoluna gitmişlerdir.³⁵ Böylece bir taraftan gereksinimlerini temin ederlerken diğer yandan da kasaplık hayvan, yük hayvanı deri, kürk ve hayvansal gıdalar

²⁹ Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân ilâ Bilâdi’t-Türk ve’r-Rûs ve’s-Sakâlibe* (Abudabi: Dâru’s-Suveydi, 2003), 31, 61.

³⁰ Halit Mammadov, “Büyük İpekyolu ve Medeniyetler Arası Diyalog”, *Medeniyetler Güzergâhı İpek Yolunun Yeniden Doğuşu*, ed. Mehmet Bulut (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2014), 183-186; Aydın Usta, “Türklerin İslâmlaşması Üzerine Bir Tetkik”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/37 (2016), 9.

³¹ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisi İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik* (Beyrût: Dâru Sâdır, 2004), 281-288; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Mukaddesî, *Ahsenü’t-Tekâsım fi Ma’rifeti’l-Ekâlîm* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1991), 116, 238, 370; Ali Mazaherî, *Orta Çağ’da Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972), 189. Ayrıca bk. Ahmet Turan Yüksel, *İslâm’ın İlk Döneminde Ticari Hayat* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1999), 116; Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Neziğ Uzel (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983), 203-204; Charles Keith Maisels, *Uygurlığın Doğuşu*, çev. Alâeddin Şenel (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999), 475, 498; Xinru Liu, *Ancient India and Ancient China Trade and Religious* (Bombay: Oxford University Press, 1988), 28; V. Viladimiroviç Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü (Ankara: Akçağ Yayınları, 2002), 40-41; Helmut Uhlig, *İpek Yolu*, çev. Alev Kırım (Ankara: Okyanus Yayıncılık, 2000), 10-12.

³² Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hasenî İdrisî, *Nüzhetü’l-Müşâk Fî’htirâki’l-Âfâk* (Beyrût: Âlemü’l-Kütüb, 1409), 1/455-457.

³³ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi* (İstanbul: y.y., 1971), 451; Richard Nelson Frye, *Orta Çağ Başarısı Buhâra*, çev. Hasan Kurt (Ankara: Bilgi Yayınları, 2000), 101; Ahmet Şimşirgil, *Türklerin İslâmiyet’i Kabulü Büyük Doğuş I, Otağ* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 153.

³⁴ Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Ca’fer b. Vehb b. Vâzih Ya’kûbî, *Kitâbü’l-Buldân* (Beyrût: Dâru’l-Kitabi’l-İlmiyye, 1422), 1/126; Bahattin Ögel, *İslâmiyet’ten Önce Türk Kültürü Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), 88-90, 164.

³⁵ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015), 299-305; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, 1/ 560; Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Orta Asya Tarihi ve Uygurluk*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 28, 275; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, 23.

gibi ürünlerini şehirlilere ihraç etmişlerdir.³⁶ Bu esnada doğu Asya halkları da İslam diniyle tanışma fırsatı elde etmiştir.³⁷

Ticaretin bilgi taşıma noktasında ehemmiyetine vakıf olan Nizamülmülk'ün, istihbarat toplamak için komşu ülkelere seyyah ve sûfilerle birlikte teklifte tacirleri de önermesi,³⁸ alışveriş esnasında gerçekleşen bilgi ve fikir aktarımına, dolayısıyla da ticaret vasıtasıyla İslâm'ın yayılışına işaret eder.³⁹ Bu, tacir sınıfının bir kısmının ticarete, mal alım satımından daha fazla mana yükleyerek yol üzerindeki halklarla sosyal münasebetlere giriştiklerini, yerel halkın yaşam ve fikirlerini gözlemleyerek elde ettikleri deneyim ve bilgi birikimini diğer halklara taşıyıp bir kültürel etkileşime vesile olduklarını gösterir. Bir organizma gibi gelişim gösteren ve yeni durumlara uyum sağlayan⁴⁰ tüccarların fikir taşımaları neticesinde dinler de birbirlerine reaksiyon göstererek birtakım değişimlere maruz kalmıştır.

Din ve kültürler arasında etkileşimin boyutunu artıran etkenlerden biri de güvenlik, seferin uzun sürmesi ve gizliliğin temini gibi nedenlerle daha kısa güzergahlardan ulaşım mümkünken İbn Fadlân'ın da bulunduğu üç bin at ve beş bin kişiden teşekkül kafilenin Bulgarlara giderken yaptığı gibi daha uzun bir mesafeyi göze alarak ticaret yolları ve yerleşim birimleri üzerinden gidilmesidir.⁴¹ Benzer şekilde Basra Körfezinde yer alan Sıraf'tan Çin istikametine gitmek için yola çıkan ve her birine bin beş yüz ila iki bin civarında tüccarın bindiği cönk ismi verilen devasa gemiler de yolculuk esnasında farklı ırka ve dine mensup insanların sosyal etkileşim mekânı haline gelmiştir. Söz konusu gemilerde yolcu kabinleri ve mağazalarla birlikte bakkal, berber ve çamaşır yıkayıcıları gibi farklı meslek kollarından esnafın da yer alması⁴² seferlerde küçük bir şehir hayatının yaşandığını gösterir. Hareket kabiliyetini sınırlayan ve ihtiyaçların giderilebilmesi için yol üzerindeki halklarla iletişim ve etkileşimi mecburi hale getiren bu durum, kültür naklini daha doğal ve etkili bir şekle büründürür. Dolayısıyla bugünkü iletişim vasıtalarının vazifesini üstlenen kervanlar bilgi nakli, reklam yapma ve kamuoyu oluşturma gibi fonksiyonlar ifa etmiştir. Durumun farkında olan Şeyh Sâdî, şu cümlelerle hükümdara tavsiyelerde bulunarak ticaretin iletişim fonksiyonuna işaret etmiştir: “Bir memlekette fena kanun, fena âdet olduğu işitilince, akıllılar o şehre artık nasıl giderler? Padişahım, iyi ad sence makbul ise, sana iyi ad lâzım ise tüccar ile postacıları iyi tut. Büyükler yolcuları, züvvarı (ziyaretçileri), seyyahları can ile beslerler. Çünkü iyi adı her tarafa götürenler bunlardır.”⁴³

Çinliler, sınırlara gümrük kurup kervanları denetleyerek casusluk faaliyetlerini engellemeye çalışmış⁴⁴ fakat ticaretin asıl niyetleri kamufle edici özelliği sayesinde bilgi sızmalarını engellemeleri pek mümkün olmamış ve ülkeleri hakkında bilgiler yayılmıştır. Türkistan'da

³⁶ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrût: Dâru Sâdır, 2004), 281-288; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 116, 238, 370; Lombard Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzel (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983), 157.

³⁷ Hilmi Z. Ülken, “Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş ve Toprak Rejiminin Gelişmesi”, *Vakıflar Dergisi* 10 (2006), 3.

³⁸ Ebû Ali Kıvâmuddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtluğil (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1987), 110.

³⁹ Çapar, “Ticaret, İslâmiyet ve Türkler Türklerin İslâm Kültürünü Benimsemesinde Ticaretin Rolü”, 207-218.

⁴⁰ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, çev. Aydın Aslan (İstanbul: Medrese Yayınları, 2006), 20-21.

⁴¹ İbn Fadlân, *Rihle*, 66, 70, 93; Ebû Amr Halife eş-Şeybânî el-Basrî Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, çev. Abdülhâlik Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 310-311; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, 22; Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002), 34, 152.

⁴² Büzürg b. Râmhürmüzî Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, çev. Can Ceylan (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2009), 129; Ali Mazaherî, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972), 353-354.

⁴³ Ebû Muhammed Muslihüddin b. Abdullah Sâdî-i Şirâzî, *Bostan ve Gülistan*, çev. Rifat Bilge (İstanbul: Zafer Matbaası, 1980), 31.

⁴⁴ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli (Kayseri: Geçit Yayınları, 1997), 163-164, 168-171.

İslâm'ın yayılma evresinde Basra ve İsfahan gibi ticari kavşak konumundaki şehirlerde sarraflığın ön plana çıktığı ve ödemelerin ekseriyetle onlar aracılığıyla gerçekleştiği görülür. Buna ek olarak farklı inanç ve geleneğe mensup tacirlerin uzun süren yolculuklara birlikte iştirak etmeleri ortak bir ticari sistem ve kültürel yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Arap, Türk ve Fars tacirlerin Çin seferinde birlikte seyahatleri de etkileşimin artmasını sağlamıştır.⁴⁵ Gidiş gelişi bir yıl gibi oldukça uzun bir süreye yayılan bu seferlerde taraflar birbirlerini yeterince tanıma imkânı bulmuş ve aralarında yaşam tarzı bakımından benzerlikler hasıl olmuştur.⁴⁶ Bu etkileşimi giyim-kuşam ve gelenek göreneklerdeki benzerliklerden fark etmek mümkündür.⁴⁷ Ancak insanların kıyafet ve yaşam tarzlarında benzerlikten söz edebilmek için evvela fikir ve düşünce yapılarında bir uyuşma durumu gerçekleşmesi gerekir. Bu da milletlerin birbirlerini tanımaları suretiyle mümkün olabilir ki dönemin şartları değerlendirildiğinde aradaki bağlantıyı sağlama noktasında en etkili vasıta olarak ticaret dikkat çekmektedir. Zira bu etkileşimi sağlayan Müslüman tüccarların bir kısmının asıl derdinin dinlerini yaymak olduğu ve ticaretin etkisiyle giyim tarzlarının benzeştiği, Mesûdî'nin aktardığı şu hadisede açık bir şekilde görülmektedir:

320/932 yılından sonra veya o yıl, bu halklarla (Doğu Avrupa'daki Türkler) Rumlar/Bizanslılar arasında savaş oldu. Rumların sözünü ettiğimiz bu dört halkın (Başgirt, Macar, Peçenek, Avar) topraklarının sınırında Valandar (Vanandar) denilen büyük bir şehir vardı. Bu şehir dağlarla deniz arasında muhkem bir yere kurulmuştu ve halkı kalabalıktı. Bu şehir halkı, sözünü ettiğimiz halklar için bir engel teşkil ediyordu. Yolları dağlar ve deniz tarafından kesilen bu Türklerin, Rum topraklarına geçmeleri ancak bu şehir üzerinden mümkündü. Türklerin ülkesine giden Erdebilli Müslüman bir tacire yapılan haksızlık sebebiyle, bu halklar arasında savaş çıktı. Valandar'daki Rumlar, onların geride bıraktıkları yurtlarını yağmaladılar. Pek çok kişiyi esir aldılar, birçok yağmada bulundular. Onlar, birbiriyle savaşmakla meşgul oldukları bir sırada bu haberi (Rumların saldırısını) öğrendiler. Hemen çatışmaya son verip, birbirlerine kan bedellerini bağışladılar ve arkasından da topluca Valandar şehrine doğru yürüdüler. Altmış bin kadar süvarileri vardı. Bu sefer herhangi bir hazırlık yapılmadan tertiplenmişti. Eğer hazırlık yapıp, tüm askerlerini toplamış olsalardı yaklaşık yüz bin kişilik bir ordu çıkarırlardı. Rum kralı Armenos (Romanos) bu durumu öğrenince ki bu olay 332 (943/944) yılındaydı. Arap kıyafetli, Hristiyanlığı kabul etmiş on iki bin atlı ve mızraklı asker ve ilaveten elli bin Rum askerî yola çıkardı. Bu ordu sekiz gün içinde Valandar'a vardı ve şehrin arkasında kamp kurarak mevzilendi. Bu arada Türkler, Valandar halkından birçoğunu öldürmüş, kalanlar yardım gelinceye kadar surların arkasına çekilmişlerdi.

Dört Türk hükümdarı, Hristiyanlığı kabul edenlerden ve Rumlardan müteşekkil bir ordu geldiğini öğrenince, memleketlerine adam göndererek, Hazar, el-Bab, el-Lân ve diğer ülkelerden kendilerine gelen Müslüman tacirlerden taraftar topladılar. Bu dört Türk kabilesi içinde Müslümanlığı kabul eden ve ancak kâfirlerle yapılacak bir savaşta saflarda yer alan insanlar da vardı. Taraflar saflarını düzelterek Hristiyanlaşanlar Rum ordusunun ön safında yerlerini alınca, Türkler arasındaki Müslüman tacirler, ileri çıkıp onları Müslümanlığa davet ettiler. Türklerin himayesine girerlerse, onları Rum topraklarından çıkarıp İslâm ülkesine

⁴⁵ Ebû Zeyd Hasan b. Zeyd Sirâfî, *Rihletü's-Sirâfî* (Abudabi: Mecmeu's-Sekâfî, 1999), 72, 80-81; Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, 36-37; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, 1/209. Ayrıca bk. Süleyman Tâcir, *Doğu'nun Kalbine Seyahat*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018), 54.

⁴⁶ Mazaherî, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*, 300; Faruk Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret* (İstanbul: Beka Yayınları, 2015), 15.

⁴⁷ Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012), 42.

götüreceklerini belirttiler. Onlar bunu reddedince iki taraf birbirine girdi...⁴⁸

Anlatılanlar, Müslüman tüccarların salt bir alışverişçi olmanın ötesinde gönüllü bir din tebliğcisi gibi hareket ettiklerini ve İslâm savaş hukukunu uygulamaya koyduklarını göstermektedir. Dolayısıyla da ticaret yolları güzergâhında meskûn Türk boylarının tedrici bir şekilde İslâm'ı tercih edişlerinde Müslüman tacirlerin etkisinden bahsetmek mümkündür. Nitekim bir Türk boyu olan Burtâslar, onların etkisinde kalarak İslâm'a girmişler ve bu, kuzeye giden tacirler için önemli bir merhale olmuştur. Öte yandan onların İslâm'ı tercih edişleri aynı zamanda ticari güvenliğin tesis edilmesini sağlamış ve Burtâsiye isimli deri kıyafetlerin İslâm dünyasındaki popülaritesi, Müslüman tüccarların bölgeye akın etmesini sağlamıştır.⁴⁹ Tüccarlar burada dinlenip güç toplayarak Bulgarlar, Peçenekler ve Başgırtlar arasına gitmişler ve bir yandan alışveriş yaparken diğer yandan da dini tebliğ etmişlerdir.⁵⁰ Örneğin İtil-Volga Bulgarlarının Müslümanlığı tercihlerinin Horasan, Sicistan ve Hârizm gibi ticaret yolları üzerindeki Müslüman beldelerinden gelen Seyyid Yunus, Molla Abdullah gibi ahlaki yaşamlarıyla tanınan alim ve tasavvuf erbabı ile Yesevî müritlerinin tüccarlara katılarak tebliğ yolculuğuna çıkmalarıyla yakından ilgilidir. Ticaretin kamufle edici özelliğinden istifade edilerek yapılan irşat faaliyetleri neticesinde Kara Bulgar Han'ı Aydar (ö. 855) ile oğlu Abdullah Cılkı/Sılkı/Şülkî (ö. 882) İslâm'ı benimsemiştir. Ayrıca Aydar Han'ın İslâm'a girişinde ticaret yapmak için Horasan'a giden ve burada Müslüman olan Sinc isimli bir tacirin torunu Şems'in telkinlerinin etkili olduğu da ifade edilmektedir. Aydar Han'ın oğlu Abdullah'ın da Tuymaz isimli bir Müslüman tacirden dinî bilgiler edindiği iddia edilmektedir.⁵¹ Abdullah b. Baştû el-Hazarî bir yandan çok sayıda Türk'ün İslâm'a girmesine vesile olurken diğer yandan da Aydar b. Taki Han'a din işlerinde rehberlik yapan tüccarlardandır.⁵² Zira Bulgar halkları, Hârizm ve Sâmanîlerle yoğun bir ticari ilişkiye girip dinî ve mezhebi eğitimlerini onlardan almışlardır.⁵³

Tüccarların dini tebliğ yaptıklarına dair somut göstergelerden biri de Hârizm tacirlerinin Bulgar şehirlerinde mektep ve mescitler yaptırıp buralara imam ve müezzin tayin etmiş olmalarıdır.⁵⁴ Yine kendi ölümlerini oturur vaziyette defneden Türklerin, İbn Fadlân'ın "yanlarında bulunan bir Müslüman veya Hârizmli biri ölürse Müslümanların ölümlerini yıkadıkları gibi onu yıkarlar..."⁵⁵ şeklindeki ifadesinden İslam dinine ait ritüelleri öğrendikleri anlaşılmaktadır.

⁴⁸ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1983), 1/ 87, 2, 61-62.

⁴⁹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 222-223; Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* (Beyrût: Dâru Sadır, 1938), 2/396, 521; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müstak*, 2/832; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 1/77; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001), 134-136.

⁵⁰ Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd* (Beyrût: Dâru Sâdır, ts.), 580; Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2018), 63. Ayrıca bk. Zekerîya Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2005), 136-138.

⁵¹ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, 42; Zufar Z Miftakov, "İdil Havzasındaki İlk İslâm Devleti", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/742-750; Mazaherî, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*, 262; Şimşirgil, *Türklerin İslâmiyet'i Kabulü Büyük Doğu I, Otağ*, 152.

⁵² İbn Fadlân, *Rihle*, 2-3; Kollektif, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019), 5/ 258.

⁵³ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 154, 183; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü (Ankara: Akçağ Yayınları, 2002), 77; Caner Sağır, *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnâmesi ile Mervezi'nin Tabai Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006), 73; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014), 266; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 200, 207; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, 143; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972), 113-116.

⁵⁴ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, 160; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/511-514; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 37; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1970), 158; Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 115.

⁵⁵ İbn Fadlân, *Rihle*, 98.

İbn Rüste, Bulgarlarla Müslümanlar arasındaki ticaret sayesinde iki tarafın giyim kuşam ve yaşam tarzlarının gittikçe birbirine benzediğini ve Türkler arasında İslâm'ın hızla yayıldığını ifade eder.⁵⁶ Zaten İbn Fadlân'ın da aralarında olduğu Abbâsî heyetinin gidişi de İslâm'a girmiş fakat dinî bilgisi yetersiz olan Bulgar Türklerinin dini öğretecek kimseler talep etmesinin bir neticesidir.⁵⁷ Bu durum da onların İslâm'ı formel bir biçimde din alimlerinden değil de dinî bilgisi yeterli olmayan fakat samimiyetle tebliğde bulunan tüccar ve sûfilerden öğrendikleri izlenimi bırakmaktadır.

Paraların yayılma alanı İslâm'ın da etki alanına işaret eder. Nitekim Finlandiya gibi İskandinav ülkelerinde de bu sayede İslâm yayılma alanı bulmuştur. Bugün de o bölgelerde İslâm kültürünün izlerine rastlanmaktadır.⁵⁸ Ticaretle İslâm'ın yayılması arasındaki diğer bir emare de kendilerine ait para birimi bulunmayan Bulgarların Müslüman paralarını taklit etmeleri özellikle de Sâmanî paralarını kullanmalarıdır.⁵⁹ Bulgarların İslâmlaşma serüveni hakkında bilgi veren Mercânî: "Bulgar ülkeleri diğer ülkelere nispetle Araplarla ticaret yapmaları, Arapların İslâm dinine davet etmek için çok büyük bir gayret sarf etmelerinden dolayı Türk taifesinden ilk önce onlar Müslüman olmuşlardır"⁶⁰ şeklindeki ifadeleriyle İslâm'ın yayılmasıyla ticarî faaliyetler arasındaki sıkı ilişkiye dikkat çekmektedir. Kuzey-güney istikametindeki ticaret yollarının kesişme noktasında konumlanan Bulgar Türkleri Müslüman olduktan sonra çevrelerinde meskûn Oğuzlar ve Kıpçaklar gibi diğer Türk boylarının da İslâmlaşması için yine ticaret vesilesiyle çaba göstermişlerdir.⁶¹ Bu anlamda Bulgar Han'ı İlteber Almış'ın çevresindeki boylara İslâm'a davet mektupları göndermesi⁶² ticarî faaliyetler yoluyla İslâm'ın yayılmasını dolaylı olarak da etkilemiştir. Yine onların etki alanları içinde yaşayan Suvar (Çuvaş), Esegel gibi Türk boyları da Bulgarlarla benzer bir süreçten geçerek tacirlerin etkisiyle Müslümanlığı tercih etmişlerdir.⁶³ Tüccarlar, aralarına yabancıları kabul etme konusunda oldukça katı bir tutum takınmalarına rağmen Peçenek ve Başgırt Türklerine de giderek az da olsa İslâm'ı yaymışlardır. Peçeneklerin Sargış ve Hılg şehirlerinde mescit ve medreseler inşa ettirmişlerdir.⁶⁴ Başgırtların İslâm'ı tercihleri hakkında Yakût el-Hamevî, din eğitimi için Halep'e gelmiş Türk öğrencilerden şu ifadeleri nakletmiştir:

Bizden önceki bazı kimselerden işittiğime göre eski zamanlarda bizim diyarımıza Bulgar ülkesinden yedi Müslüman gelmiş; aramıza yerleşmişler.

⁵⁶ Ali Fuat Eker, *İbn Rüste, "Alâkin-Nefise" Adlı Eseri* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 180; Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kûbî ve İstahrî", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 34 (2007), 170.

⁵⁷ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, 123.

⁵⁸ Kuzey Avrupa'da İslâm'ın etkileri için bk. Mehmet Kurt, *Din Dersi Öğretmeni Yetiştirme Açısından Finlandiya ve Türkiye* (İstanbul: Dem Yayınları, 2024).

⁵⁹ Eker, *İbn Rüste, "Alâkin-Nefise" Adlı Eseri*, 38; Ebû Hâmid Muhammed b. Abdîrahmân (Abdîrahîm) b. Süleymân el-Mâzinî Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018), 238; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 77; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, 158-160; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 85; Yazıcı, "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet", 4/714-741.

⁶⁰ Şehâbeddin Mercânî, *Müstefâdû'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, çev. Mustafa Kalkan (Ankara: Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 2008), 60; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, 157.

⁶¹ H. Ali Dakıku, "Volga Havzası'nda Müslüman Bulgar Devleti", çev. Abdülhalık Bakır, *Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler-II* (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2008), 444-445.

⁶² İbn Fadlân, *Rihle*, 97; Osman Çetin, *Türk İslâm Devletleri Tarihi* (İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2012), 8; Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 115-116; Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 73.

⁶³ İbn Fadlân, *Rihle*, 97-99; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, 126; Durmuş Ank, *Hristiyanlaştırılan Türkler* (Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005), 182.

⁶⁴ *Hudûdû'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, çev. A. Duman-M. Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018), 101; Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 355; Lazslo Rasonyi, *Tarihte Türklük* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993), 102; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 98.

Sapıklıkta olduğumuzu tatlı bir dille anlatmışlar. Bize İslâmiyet'in doğru yolunu göstermişler. Elhamdülillah, Allah bize hidayet verip kalbimizi iman nuruna açmış ve topumuz Müslüman olmuşuz. Biz şimdi buralara gelip fıkıh öğreniyoruz. Ülkemize dönünce halk bize itibar gösterip dinî işleriyle görevlendiriyor.⁶⁵

İbn Fadlân, Bulgarlar ülkesinde yaptığı seyahatlerde Brençar isimli bir şehre gittiğini ve burada Bulgarların kendilerine cami yaptırdığı elli bin kişilik bir Müslüman kitleye rastladığını nakleder.⁶⁶ Buna ek olarak Etil, Semender, Bâbü'l-Ebvâb, Belencer, Sarıışın, Saksın gibi Türk şehirlerine yoğun bir şekilde Müslüman tüccar akını söz konusu olmuş ve onlar, her bir beldeye Kur'an kursu ve mescitler inşa etmişlerdir.⁶⁷

Türkistan'da İslâm'a ilk giren Türk topluluklarından olan Karluklar, Abbâsî halifesi Mehdî (169-185/775-785) zamanında⁶⁸ yağma faaliyetleri için batıya geldiklerinde Müslüman şehirleriyle yaptıkları ticaretin etkisiyle İslâm'ı tanımışlar ve halifenin daveti üzerine Müslüman olmuşlardır. Onlarla aynı toprakları paylaşan bazı Oğuz kabileleri de benzer bir süreçle İslâm'ı tercih etmiştir.⁶⁹ Karluk Yabgu'sunun İslâm'ı tercihi, halkın da fikrini etkilemiş ve dokuzuncu asrın ortalarına doğru Sütkend şehri çevresinde on bin civarında Karluk ve Oğuz Türkü Müslüman olmuştur.⁷⁰ Ayrıca Karahanlıların ihtidası hakkında anlatılan rivayetler de ticaretle yakından ilişkilidir. Buna göre Sâmânî hanedan üyelerinden Ebû Nasr, bazı rivayetlere göre hanedan üyeleri arasındaki taht kavgalarından kaçmak için bazı rivayetlere göre de yaşadığı hayattan tatmin olmayıp dini tebliğ için Türkistan'a gitmiştir. Artuc şehrinde valilik yaparken inşa ettirdiği mescitte konaklayan tüccarları ziyarete gelen Abdülkerim Satuk Buğra Han ile karşılaşp onun ihtidasına vesile olmuştur.⁷¹ Satuk Buğra Han'ın gayret ve telkinleriyle halkı da 920-921 veya 944-945 yıllarında iki yüz bin çadırılık topluluk olarak Müslüman olmuştur.⁷²

Ticarî faaliyetler vesilesiyle İslâm'la tanışan bir diğer Türk boyu da yağmacılık yanında silah, keçe, yer altı madenleri ve hayvansal mamullerin ticaretini yapan Oğuzlardır. Sahip oldukları ürünler ticarî açıdan değerli metalar olduğu için Müslüman tüccarlar Oğuz topraklarına giderek Cend, Huvare ve Karyetü'l-Hadîse/Yenikent gibi Türk şehirlerinin kurulumunda rol alarak buralara yerleşmişlerdir.⁷³ Bu süreçte Oğuz idarecilerinden Yinal Müslüman olmuş fakat henüz İslâm'ı benimsememiş olanların; "Müslüman olursan bize reislik edemezsin"⁷⁴ şeklindeki itirazıyla

⁶⁵ Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkut el-Hamevî Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-Buldân* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1995), 1/54; Bekir Biçer, *Türklerin İslâmlaşma Süreci* (Ankara: Akçağ Basım Yayım, 2013), 79; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 133-134.

⁶⁶ İbn Fadlân, *Rihle*, 89, 93.

⁶⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, 19; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 200-222; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, 158; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 272; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, 1/342, 2/368; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 355, 361; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Abdülmünim Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'tar fi-Haberi'l-İktâr* (Beyrût: Müessesetü Nâsir li's-Sekâfe, 1980), 11; İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, 2/832; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, 66, 68, 71; Ali Rıza Bekin, *İpek Yolu* (Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1981), 69; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 157-159; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 535; Rasyonî, *Tarihte Türklük*, 116.

⁶⁸ Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 97; Mikhael Rabo, *Süryani Mihail Vakayinamesi*, çev. Hrnt D. Andreasyan (İstanbul: y.y., 1944), 13.

⁶⁹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 211; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları-Destanları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972), 23.

⁷⁰ İbn Havkal, *Süretü'l-Arz*, 2/ 511-514; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1970), 133-162.

⁷¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/486; Ebû'l-Hasen İzzüddin Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 7/9, 116; Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 116.

⁷² Louis Liğeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986), 129.

⁷³ İbn Havkal, *Süretü'l-Arz*, 2/512; İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, 277; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 104, 115.

⁷⁴ İbn Fadlân, *Rihle*, 65.

karşılaşınca eski dinine dönmüştür. İbn Fadlân, Oğuz Türklerinin Müslüman tüccarlarla nasıl bir etkileşime girdiklerine dair önemli bilgiler vermektedir. O, *ben tekbir getirince onlar da getirirdi*⁷⁵ şeklindeki sözleriyle Türklerin İslâmî tabir ve terimler karşısında katı bir direniş içinde olmadıklarını ifade etmektedir. Yine o, diğer bir örnek olarak: “İçlerinden biri bana Kur’an oku dedi. Okuyunca hoşuna gitti, tercümana dönerek ‘ona susmamasını söyle’” dedi. Kur’an tilavetinden hoşlanan bu şahıs, aynı zamanda İslâm’a daha fazla ilgi duymaya başlamış ve yine tercüman vasıtasıyla İbn Fadlân’a “Rabbimizin karısı var mı?” diye sormuştur. İbn Fadlân, İslâm inancına göre büyük bir günah olan bu sual karşısında tevbe etmiş, bunun üzerine o şahıs da “estağfirullâh”⁷⁶ demek suretiyle hem pişmanlık duymuş hem de artık İslâm’ı tanımaya başladığını göstermiştir. Türkün burada *rabbimiz* ifadesini kullanması da artık İslâm’ın ciddi bir şekilde tanınmaya ve benimsenmeye başladığını göstermektedir. Bu durumun alt yapısının ticaretle atıldığı söylenebilir. Oğuzların ticaret yaptıkları şehirlerden biri olan Cürcâniye’de Türkler ve Müslümanlar arasında ticaret esnasında gerçekleşen tanışıklık hakkında yine İbn Fadlân şu verileri aktarmaktadır:

Misafir olan Müslüman, yoluna devam etmek isteyince, hayvanlarından yola tahammül edemeyecekler bulunur veya bir şeye ihtiyacı olursa, yola tahammül edemeyecek hayvanları Türk arkadaşının yanına bırakır, onun develerinden, hayvanlarından ve malından ihtiyacı olanı alıp yoluna devam eder. Gittiği yerden döndüğü zaman ona mallarını develerini ve hayvanlarını iade eder. Aynı şekilde, bir Türk’ün yurdundan tanımadığı bir kimse geçip ona “Ben senin misafirininim, develerinden, hayvanlarından ve parandan şu miktara ihtiyacım var” derse, Türk ona istediklerini verir. Eğer tacir bu yolculuğu esnasında ölür ve kafil geri dönerse Türk, kafildekilere “Benim misafirim nerede” diye sorar. “Öldü” derlerse kafilenin yüklerini indirtir, içlerinde en akıllı olarak tanıdığı tacire vararak yüklerini onun gözü önünde çözer. Ölen tacire verdiği miktarın tamamını, bu tacirin paralarından alır. Aynı şekilde, bu tacirin develerinden ve hayvanlarından, verdiği miktarı da alır. Bu tacire, “O senin amcanın oğlu (yakının) onun borcunu senin ödemen en münasibidir” der. Kendisinden emanet alan adam firar ederse de aynı hareketi yapar. Emanetini geri aldığı tacire, “O da senin gibi bir Müslümandı. Sen bu miktarı ondan al” der. Eğer Türk, Müslüman misafirine kervan yolu üzerinde dönerken de rastlayamazsa “O nerede” diye, gittiği yeri sorar. Gittiği yer hakkında bilgi edinirse onu buluncaya, ona verdiklerini ve hediye ettiklerini geri alıncaya kadar onu arar.⁷⁷

Söz konusu hadise Türklerle Araplar arasındaki tanışıklığın somut kanıtı niteliğindedir. Taraflar arasındaki ilişkiyi bu denli sıklaştıran etkenlerden biri de bölgenin iklim koşullarıdır. Çünkü özellikle havanın soğuk olduğu zaman dilimlerinde ticaret, mecburen kapalı mekânlarda hatta evlerde yapılmak durumunda kalınmıştır. İbn Fadlân daha uzak şehirlere gitmek isteyenlerin de şehir halkı tarafından “...oranın halkından tanıdıklarımız ihtiyaç fazlası elbise almamızı tavsiye ettiler”⁷⁸ şeklindeki ifadeleriyle ortaya koymaktadır. Benzer bir etkileşim Kıpçaklar hakkında da söz konusudur. Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Volga Bulgarlarının Müslüman olmasıyla neticelenen ticari etkenlerin kapsama alanı Kıpçaklara da şamil olmuş ve İslâm, Bulgar şehirleri, Hârizm, Cürcân ve Buhara arasında işleyen ticaret yolları istikametinden Deşti Kıpçak’ta yayılma alanı bulmuştur. Hatta öyle ki Kıpçakların başkenti mesabesinde bulunan Kırım’ın liman şehri

⁷⁵ İbn Fadlân, *Rihle*, 63.

⁷⁶ İbn Fadlân, *Rihle*, 63.

⁷⁷ İbn Fadlân, *Rihle*, 65.

⁷⁸ İbn Fadlân, *Rihle*, 58; Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldân*, 2/119.

Sıgnak/Suğdak, Hârizm'i andıran bir İslâmî görünüme kavuşan kültürel merkez haline gelmiştir.⁷⁹ Yine ticaretin İslâm'a yaklaştırdığı bir diğer Türk boyu da Uygurlara mağlup olup batıya yönelerek Karluklar ve Araplarla alışveriş yapmak durumunda kalan Kırgızlardır.⁸⁰

Müslümanların Emevîler döneminde gerçekleştirdikleri büyük fetih girişimleri neticesinde Türk dünyasının önemli bir kısmında imalat sektörü ve çarşı-pazarda İslâmî düzen egemen hale gelmiştir. Siyasî ve idarî yapının dönemin baskın güç ve kültürüne sahip olan Müslümanlara geçmesi alışveriş alanlarında İslâm etkisini artıran bir mahiyete bürünmüştür.⁸¹ Durum o kadar etkileyici bir hale evrilmiştir ki bazı göçebe Türkler, Türklerin muhafazasından istifade eden İslâm etkisindeki istikrarlı ticaretin getirdiği zenginlikten faydalanabilmek için Müslüman beldelerine yerleşmeyi tercih etmişlerdir.⁸² Böylece İslâm ve Müslümanlarla daha sistematik bir şekilde etkileşim imkânı neşet etmiştir. Ayrıca Müslüman egemenliği altında yaşamaya başlayan Türkler hikmetli sözleriyle insanlara tesir eden derviş ve sûfilerin de etki alanına girmişlerdir. Nitekim Türklerin bir kısmı Müslüman olduktan sonra ticarî hayatlarını tarikatların denetim ve gözetimi altında devam ettirmişlerdir. Böylece alışverişte keyfi uygulamalardan uzak kalmayı başardıkları gibi seferlerden dönüştü şeyhin huzurunda kusurlu hareketlerini hatırlayıp nedametlerini itiraf etmişlerdir.⁸³ Bu sayede vicdanî davranışlar sergilemeye ve yanlışla düşmekten kaçınmaya çalışmışlardır. Üstelik bir kısmı da tarikat liderlerinin telkinleriyle tabi bir şekilde hareket ederek gittikleri yerlerde alışverişle muhatap oldukları kimseleri İslâm'a davet edip bu maksatla cami ve hankâhlar inşa etmişlerdir.⁸⁴

Müslüman tüccarların Türklerin din değiştirmesi üzerinde etkili olması, onların dönemin en üstün ve parlak medeniyetinin temsilcisi olmalarıyla da yakından ilişkilidir. Çünkü madden ve manen rakiplerine üstünlük sağlayan ve popülerite kazanan kültürlerin diğerlerini etkilemesi bilinen bir durumdur. Bu anlamda Abbâsîler döneminde Büveyhîlerin sünî anlayışı baskılamasının da etkisiyle⁸⁵ İslâm medeniyetinin önemli kültürel merkezleri Basra, Küfe ve Bağdat gibi şehirlerden doğuya kayarak başta Buhara, Semerkand, Merv, Cürcân olmak üzere Türk illerine kaymıştır. Ticaret yollarının merkezi konumundaki bu beldelerde ortaya çıkan ilmi terakki,⁸⁶ İslâm medeniyetinin cazibesini artırmıştır. Tüccarlar da merkezlerden yüklendikleri İslâm kültürünü bozkırın ücra mahallerine taşıyarak yeni din hakkındaki ön yargıların kırılmasını sağlamışlardır. Bu esnada ilim erbabıyla mukayese edildiğinde yüzeysel denilebilecek bir boyutta tanıtılan İslâm, yine kervanlara iştirak eden din adamları tarafından -tüccarların ön hazırlığının üzerine- derinlemesine bilgi nakliyle nakış nakış işlenmiştir.⁸⁷

Müslüman tüccarların ticaret için Türk illerine gidip İslâm'ı tanıtmaları gibi İslâm egemenliğinde ekonomik ve kültürel olarak gelişen Müslüman-Türk şehirlerine gelen tüccarlardan da İslâm'ı tercih edenler söz konusudur. Örneğin alışveriş maksadıyla Horasan'a gelen "Sinc" isimli bir kişi

⁷⁹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, 92; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 403; Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 273.

⁸⁰ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 193; Colin Mackerras, *The Uigur Empire According to the T'ang Dynastic Histories* (Canberra: Australian National University Press, 1972), 66-67; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, 82.

⁸¹ Hamilton Gibb-Bowen Harold, *Islamic Society and The West* (London: Oxford University Press, 1960), 211-212; Ebu'l-Fazl İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, çev. Cahit Koytak (İstanbul: İnsan Yayınları, 1984), 285-287, 289-291.

⁸² Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 374.

⁸³ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Levâtî Tancî İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr* (Ribât: Akademiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1417), 1/355.

⁸⁴ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 223.

⁸⁵ Nurullah Fırat, "Büveyhî Esaretindeki Abbâsî Halifelerinin Otoritelerini ve Sünîliği Güçlendirme Çabaları", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2024), 174-196.

⁸⁶ Yusuf Ziya Kurtuluş, "Türkistan-Horasan Bölgesinin Kıraat İlmî Açısından Önemi", *Mevzu -Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (2025), 156.

⁸⁷ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980), 36.

pazarlarda tanıştığı Müslümanlardan etkilenecek Müslüman olmuştur.⁸⁸ Bu şehirlerde İslâm kültürünün egemen olmasında, ticari cazibesinin yüksekliği nedeniyle askerliği bırakıp Merv gibi şehirlere yerleşen ve aralarında dokuz sahâbî ile yirmi beş kadar da tabîine mensup kimsenin katkısından da bahsedilmektedir.⁸⁹ Öyle ki İslâm'ın sosyal ve ticarî ilişkiler aracılığıyla yayılması bir müddet sonra devlet politikası haline gelmiş ve Kuteybe b. Müslim tarafından ciddi bir Arap nüfus Merv gibi merkezi konumdaki şehirlerde iskân edilmiştir.⁹⁰ Müslüman kitlenin yerleşip İslâmî görünüm kazandığı Belh gibi halkın ilim ve edebiyat seviyesinin yüksek olmasıyla birlikte aynı zamanda Budizm etkisinin de hissedildiği Türk şehirlerinde İbrahim b. Ethem (ö. 161/778) gibi bazı sûfiler, alışveriş esnasında din anlatmayı bir fırsat olarak telakki etmişlerdir.⁹¹

Kerrâmîlik gibi tasavvuf ekolleri, çarşı ve dükkânlarda din anlatımını bir politika haline getirmişlerdir. Tarikatın kurucusu Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869), zühd eksenli bir yaşam sürerken gerek dükkânında gerekse pazarda dolaşarak insanlara İslâm ahlâkına dair nasihatler vermiştir.⁹² İtriyyat dükkânına gelen bir dervişten etkilenen Feridüddîn-i Attâr'ın da bu vesileyle sûfizme yöneldiği aktarılmaktadır.⁹³ Dolayısıyla İslâmiyet öncesinde var olan ve fetihlerden sonra devralınan ticaret kolonilerine ve şehirlere yerleşen Ebû Muallak el-Ensârî gibi Müslüman tüccarlar dostane sosyal ilişkileri ve ticari ortaklıklarıyla Oğuzlar ve Karluklar gibi Türk toplumlarına sirayet etmeyi başaramışlardır.⁹⁴

İlim ve tasavvuf erbabının ticarî alanlardaki faaliyetleri halkın din ve kültür seviyesinin gittikçe yükselmesini sağlamıştır. Nihayetinde kültürel durum öyle yüksek bir hal almıştır ki İbn Havkal, Huzistân ahalisi hakkında bilgi verirken şehrin eğitimden en uzak kalması beklenen meslek gruplarından hamallar hakkında; "Bu bölgenin hamalları bile ilim ve cedel sahibidir. Sırtlarında ya da başlarında taşıdıkları ağır yüklere rağmen, bu esnada arkadaşlarıyla çeşitli konularda ilmî tartışmalar yapabilmektedirler"⁹⁵ diyerek hayretini izhar ettirmiştir. Bu rivayet, hamalların ilmi donanımları hakkında ipucu verirken asıl dikkat edilmesi gereken durum ise şehre gelen yabancıların gayr-ı ihtiyari de olsa İslâmî müzakerelere kulak misafiri olmak durumunda kalmalarıdır. Buna göre gayrimüslim bir tüccarın İslâm'ı öğrenme konusunda çok meraklı ve istekli olmasa da bilinç altına İslâm dinine dair bir şeylerin yerleşmiş olması durumu, ticaret sayesinde etkileşimin nasıl olduğu hakkında fikir vermektedir. Ayrıca bazı şehirlerde ilk dönemlerden itibaren şehre gelen yabancılar İslâm'ı anlatma geleneğinin devam ettiğini de belirtmek gerekir. Zira Kur'an'ın harekelenmesi işlemi yapan meşhur nahiv âlimi ve şair Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Horasan civarında bir şehir olan Zendeân/Zendecân'dan Basra'ya

⁸⁸ Miftakov, "İdil Havzasındaki İlk İslâm Devleti", 4/740-743.

⁸⁹ Taberî, *Târih*, 7/1022; Shaban, *The Abbâsîd Revolution*, 58-59; Mesut Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, 402-410; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, 114-115; Liğeti, *Bilinmeyen İç Asya*, 60; Naseem Ahmad Shah, "Early Muslim Settlements in Central Asia: A Study of Intreaction, Assimilation And Co-Existence", *Proceedings of International Conference: Islamic Civilization in Central Asia, Astana 2007* (İstanbul: İrcica, 2010), 304; M. A. Shaban, *The Abbâsîd Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 58-59; Mesut Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, 402-410; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, 114-115.

⁹⁰ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, 88.

⁹¹ *Hudûdü'l-Âlem*, 121; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/452; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 2/313; Abdülkerim Özeydin, "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/436.

⁹² Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhab b. Taküyyiddin Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, Hicri li'Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî, yy. 1413, 2/304; Muhammed Muhtar Süheyr, *et-Tecsim İnde'l-Müslimîn Mezhebü'l-Kerrâmiye* (İskenderiyye: Şeriketü'l-İskenderiyye, 1971), 50; İsmail Pırlanta, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013), 165; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 232-233; Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhab b. Taküyyiddin Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ* (yy. Hicri li'Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî, 1413), 2/304; Muhammed Muhtar Süheyr, *et-Tecsim İnde'l-Müslimîn Mezhebü'l-Kerrâmiye* (İskenderiyye: Şeriketü'l-İskenderiyye, 1971), 50.

⁹³ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, çev. Lamî Çelebi (İstanbul: Marifet Yayınları, 1988), 814; Devletşâh b. Bahtışâh-ı Semerkandî, *Tezkire-i Devletşâh*, çev. Necati Lugal (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977), 3/242-243.

⁹⁴ Cezerî, *Üsdü'l-Gâbe*, 4/289, 5/295; Abdülbâsit Bedr, *et-Târihu's-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvera* (Medine: y.y., 1993), 1/237.

⁹⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/255.

gelen bir grup insanın sahabeden Kudâme b. Maz'ûn'un (ö. 36/656) davet ve telkinleriyle İslâmiyete girdiklerini bildirmektedir. Ebû'l-Esved ed-Düelî, onlar hakkında: "Bu insanlar mevâlidendirler, İslâm'a rağbet edip girdiler ve bizim kardeşlerimiz oldular"⁹⁶ diyerek dine yeni girenlere bakış açısını ortaya koymaktadır.

Bağdat'ta ticaretle iştigal ederken şehre dışardan gelen tacirlerin mallarını emanet ettikleri ve İslâm ahlâkının mümtaz birer temsilcisi olarak lisani hâl ve kâl ile tebliğde bulunan Muhammed İbn Sîrîn ve İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe gibi alimleri de unutmamak gerekir.⁹⁷ Ebû Hanîfe'nin sahabeyi örnek alarak yaşamına tatbik ettiği ticaret ahlâkı ve dürüstlüğü, Bağdat çevresine alışverişe gelenler arasında darbı mesel haline gelmiş⁹⁸ ve ondan etkilenen çok sayıda insan İslâm'ı tercih etmiştir. Horasanlı Muhammed b. Abdullah el-Yezîdî gibi akıl, edep, bilgi ve kişilik bakımından temayüz etmiş şahıslar,⁹⁹ ticaretle dinin yayılması arasında sağlam bir ilişkiye işaret eder. Ayrıca İslâm'ın ilk asırlarında yüzlerce ilim erbabının ticaretle meşgul olduğunun tespit edilmiş olması,¹⁰⁰ ticari ilişkilerle dinin yayılmasının boyutları hakkında fikir vermektedir. Zaten Türklerin İslâmlaşma sürecinde âlim, sûfi ve tüccarları keskin bir çizgiyle birbirinden ayırmak pek mümkün değildir. Her üç vasfı da bünyesinde birleştiren kimselere rastlamak mümkündür. Zira Hadramevt halkına mensup olup seyyidlik iddia ve vasfıyla alışveriş yaparken Türklerin yoğun ilgisine mazhar olmuş tüccarlardan bahsedilmektedir.¹⁰¹

Ticaret vesilesiyle halkla kaynaşıp tebliğ çalışması yapma konusunda önemli bir örnek de Ebû İshak Kâzerûnî ve müritleridir. Onlar, Kâzerûnî'da kurulmuş altmış beş kadar ribâtta özellikle deniz ticaretiyle uğraşan tacirlerle ilgilenerek yirmi dört bin kişinin Müslüman olmalarına vesile olmuşlardır.¹⁰² Benzer şekilde ticaretle ilgilenen Kerrâmî üstatlarından Ebû Bekr Muhammed b. İshâk el-Mahmeşâz da Nîşâbur çevresinde elli bin kadar insanın İslâm'ı tercihiye vesile olmuştur.¹⁰³ Onların bu başarısında İslâm ticaret ahlakını yaşayarak temsil etmelerinin büyük rolü olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Türklerin, dini samimiyetle yaşayıp tebliğ etme düşüncesine sahip olan, doğruluktan taviz vermeyen, ürününü satarken fazlasıyla cömert davranan fakat bir şey satın alacağı zaman sadece hakkını almakta titizlik gösterip¹⁰⁴ ölçü ve tartıyı tam yapan, gerektiğinde tıpkı Hz. Peygamber'in yaptığı¹⁰⁵ gibi şart koşulmadığı halde borcunu fazlasıyla ödeyerek karşı tarafın gönlünü kazanmayı hedefleyen¹⁰⁶ kimseleri bizzat tanımları karşılıklı etkileşim için dikkate değerdir.

⁹⁶ Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrût: Dâru'l-Mârifet, 1971), 38.

⁹⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 81; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, 237; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 13/325; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/609; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/205; M. Muhammed Şerif, *İslâm Düşünce Tarihi*, haz. Mustafa Armağan (İstanbul: İnsan Yayınları, 1990), 2/303; Mustafa Öztoprak, *Ebû Hanîfe* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018), 17; Ahmet Yücel, "İbn Sîrîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/358-359.

⁹⁸ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî Kurtubî, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ty), 7/361; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 15/446-447.

⁹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1962, 13/495.

¹⁰⁰ Hayyim J. Cohen, "The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam: Until the Middle of the Eleventh Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13/1 (1970), 25-35; Ahmet Nurullah Özdağ, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı, Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 374-375.

¹⁰¹ Stephen F. Dale, "Avrupa'nın Genişlemesi Döneminde İslâm Dünyası", çev. Zülal Kılıç, *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*, ed. Francis Robinson (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 133.

¹⁰² Şevki Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 65.

¹⁰³ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb* (Beyrût: Dâr-u Sâdir, 1980), 3/89; Hamid Algar, "Kâzerûnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 145-146; M. Fuad Köprülü, "Vakıfa Ait Tarihi İstilahlar Meseleleri: Ribât", *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 273.

¹⁰⁴ Şimşirgil, *Türklerin İslâmiyet'i Kabulü Büyük Doğu I, Otağ*, 102-103.

¹⁰⁵ İbn Mâce, "İcraat", 34.

¹⁰⁶ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahih-i Müslim* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1929), 11/37.

Söz konusu alimler gibi dini temsil ve tebliğ edenlere ek olarak bir de bazı tüccarların kendi şehirleriyle iktifa etmeyip diğer beldelere tebliğ yolculuğuna çıkıp doğrudan İslâm'ı yayma düşüncesi taşıdıkları görülmektedir. Örneğin çok sayıda Müslüman tüccar gibi dürüst, gayretli ve cömert bir kişiliğe sahip olan Şakîk-i Belhî (ö. 174/790), ticareti vesile kılarak tebliğ yaptığı Kaşgar'da bir Budist rahiple girdiği diyalogdan sonra tasavvufa yönelerek ilk devrin önemli sûfilerinden biri haline gelmiştir.¹⁰⁷ Benzer şekilde Hallâc-ı Mansûr da tebliğ maksadıyla ticaret kervanlarına iştirak ederek Türk yurdunu boydan boşa aşan ve yıllarca süren seyahatlere çıkmıştır. O, kimi zaman hikmetli sözleriyle kimi zaman da kerametler göstermek suretiyle Türkler arasında adeta bir efsane haline gelmiş ve Mansûr Ata olarak anılmıştır.¹⁰⁸ Türkistan'da dini daha formel açıdan teklif eden fakihler ile Allah'ın varlığı, ahiret ve kader gibi inanç akidelerini anlatan kelâmî bakış açısından ziyade, dini bilgisi çok derin olmasa da gönül zenginliğine sahip, hikmetli sözler söyleyen dervişler, sûfiler ve sıradan ama ahlaklı insanlar tarafından temsil edilen İslâm,¹⁰⁹ deruni bilgiye sahip ilim adamlarına nispetle daha yoğun bir teveccühe mazhar olmuştur. Böylece İslâm, başta Şamanizm olmak üzere diğer dinlerin yerini almıştır. Zaten psikolojik açıdan da gerek bireylerin gerekse toplumların dinî yaşamlarında manevi tatmin durumunun etkili bir unsur olduğunu söylemek de mümkündür.¹¹⁰

1.4. Türk Topraklarında Gerçekleşen Sosyo-Kültürel İlişkiler

Türk toprakları üzerinde kurulan ve büyük kitlelerin iştirakine sahne olan panayırlar ve diğer alışveriş alanları, Türklerle Müslümanların sosyal ilişki kurup ortak bir kimlik inşa ettikleri önemli mekanlardandır. Çünkü buralar, farklı çevre, ırk ve dine mensup insanların bir araya gelerek tanışmalarına vesile olmuştur. Örneğin Buhara çevresinde Tavâvis ve Kemicket, Sikeckes ve Şarğ gibi panayır alanları,¹¹¹ İslâm diyarına ihracat yapılan yerler olarak dikkat çektiği gibi, aynı zamanda Müslümanların bölge halklarıyla tanışıp kaynaşmasına da sahne olmuştur.¹¹² Benzer şekilde Buhara çarşısı olan Mâh-ı Rûz da bir alışveriş mekânının çok ötesinde işlevler görmüş ve buraya ticaret için gelip uzun süreli olarak konaklamak durumunda kalan Müslüman ve gayrimüslim tüccarlar, karşılıklı bilgi ve kültür paylaşımı yapmışlardır. Bu sayede taraflar arasında dil, din ve kültür bakımından ortaklık seviyesinde bir benzerlik hasıl olmuştur.¹¹³ Nitekim buradaki sanat erbabı ve işçiler de bir İslâm kültür merkezi haline gelen Türkistan şehirlerinden elde ettikleri bilgi ve haberleri gittikleri yerlere naklederek İslâm'ın yayılışına katkı sağlamışlardır.¹¹⁴

Arap yarımadasında kurulan Ukaz ve diğer panayırlarda icra edilen şiir yarışmaları gibi aktivitelerin benzerlerinin Türkistan topraklarındaki fuar alanlarında da yapıldığı görülmektedir.¹¹⁵ Örneğin Müslüman tüccarlar, Hazar Denizi'nin güneyinde önemli bir belde olan

¹⁰⁷ Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed Nesefî, *el-Kand fi-Zikr-i Ulemâ-i Semerkand* (Riyad: Mektebü'l-Kevser, 1991), 121; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî İbn Kudâme Makdisî, *Kitâbü'l-Tevvâbîn* (Beyrût: Daru İbn Hazm, 2003), 161; Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978), 129.

¹⁰⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/294; Louis Massignon, "Hallâc", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1987), 5(1)/167-168; Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/377.

¹⁰⁹ Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, 190; Cüneyd Aydın, "Kader İnancının Savunma Mekanizması ve Dini Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (2019), 101-122.

¹¹⁰ Bk. Cüneyd Aydın-Mevlüt Kaya, "Maneviyat ve Öznel İyi Oluş Değişkenlerinin Hayatın Anlamını Yordaması", *Amasya İlahiyat Dergisi* 17 (2021), 41-77.

¹¹¹ *Hudûdü'l-Âlem*, 172; Ebû Bekir Muhammed b. Cafer Narşahî, *Târih-i Buhara*, çev. Erkan Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 19-20, 28.

¹¹² Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 267; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 229.

¹¹³ Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1999), 28-29.

¹¹⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, 114.

¹¹⁵ Sezin Orhan Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre X. Asırda Türk Boyları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 131.

Pırrim'de zanaat erbabıyla birlikte ikamet etmişler ve burada her on beş günde bir panayır kurulmuştur. Panayıra her yaştan insan katılmış ve alışverişe ek olarak çeşitli etkinlikler düzenlenerek gelenlerin eğlenmesi temin edilmiştir. Ayrıca hemen her dine mensup kimselerin özgürce ibadet imkânı bulunduğu bu pazar yeri, farklı din müntesiplerinin bir arada yaşama tecrübesi edinmelerine de zemin hazırlamıştır.¹¹⁶ Pırrim şehrinde icra edilen panayırın bir benzerine sahne olan Cürçân'da cuma günlerine denk gelen alışveriş ortamlarında farklı kesimlerden kız ve erkeklerin tanışıp evlenmesine varacak kadar ileri düzeyde sosyal iletişim ve tanışma gerçekleşmiştir.¹¹⁷ Yine bu bölgedeki Biryem isimli beldede ayda iki defa kurulan pazarlara erkek, kadın ve genç kızlar, süslü ve gösterişli kıyafetleriyle iştirak etmişlerdir. Panayır alanında tertip edilen oyun, eğlence ve etkinliklerin akabinde ise erkekler beğendikleri kızların aileleriyle tanışıp onlardan kızlarını istemişlerdir.¹¹⁸ Farklı şehirlerden tüccar ve halkın iştirak ettiği bu pazarlarda evliliğe varan ilişkiler kurulması, pazar yerlerinde gerçekleşen sosyalleşmenin boyutunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bunun gibi diğer pazar yerleri de Hz. Peygamber'in asli bir vazife olarak başlattığı tebliğ çalışmalarının¹¹⁹ yürütüldüğü mekânlar olma vasfını yakın tarihlere kadar muhafaza etmiştir. Örneğin Lahor/Hindistan'da çıkarılan bir mecmuaya göre medrese üstatları, devlet memurları, gazeteci ve matbaacılar ve benzeri çeşitli meslek erbabı asıl vazifelerinden arta kalan vakitlerde çarşılarında vaaz ve nasihatlerde bulunmak suretiyle İslâm'a davet çalışmaları yürütmüşlerdir.¹²⁰

İpek yolunun etkisiyle gelişen ve zenginleşen Türkistan diyarında önemli İslâm beldeleri ekonomik cazibesiyle çevreden halkı kendine celp etmiştir. Söz konusu beldelere çoğunlukla ekonomik güdülerle gelen halk, bir yandan kültürel üstünlüğün etkisine kapılırken diğer yandan da başta muhaddisler olmak üzere medreselerde görevli ilim erbabının da tebliğ çalışması yürütmesiyle İslâm'la tanışma imkânı bulmuşlardır.¹²¹ Türk toplumları, Şaman geleneğinin bir devamı mahiyetinde olan, gizemli bir yaşam süren ve müessir sözleriyle muhatapları üzerinde derin etki bırakan şahıslara daima değer vermişler, bu kimseler de elde ettikleri otoriteyle toplumun duygu dünyalarına şekil vermişlerdir. Ekseriyetle tasavvufi iştigal eden bu şahıslar, muhtemelen ticaret kervanlarına katılarak İslâm'ı, Müslümanların siyasî ve askerî etki alanlarının çok daha ötesine götürmüşlerdir.

Türklerle Müslümanların karşılaşp sosyal ilişkiye girdikleri mekânlardan biri de ribât ve kervansaraylardır. Buralar, ticarete sahne olmak suretiyle insanların tanışmasına olanak sağladığı gibi şehir ve ülkeler arası seyahatlerin güvenle yapılması konusunda da önem taşımıştır.¹²² Özellikle kervan yolları üzerindeki büyük şehirlerle bozkır ve dağ gibi تنها yerlerde kurulmuş olanlar, şair, sanatkâr, tüccar, yolcu, âlim, sûfî, tebliğci ve din adamlarının sığınmaları,¹²³ yerli halkın da buralara hem alışveriş hem de misafirlerle tanışma maksadıyla gelmeleri sayesinde kültürel etkileşime büyük katkı sağlamıştır. Zira buralar, ihtiva ettikleri terzi, ayakkabı tamircisi, nalbant, eczane, şifahane, mescit, hamam, ahır, samanlık gibi bir yerleşim birimlerinde bulunan unsurlarla bir şehir görünümü taşımış ve etraflarında sosyal hayatın gelişmesine zemin

¹¹⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, 94; Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre X. Asırda Türk Boyları*, 130-131.

¹¹⁷ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 368-369.

¹¹⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, 156.

¹¹⁹ İbrahim Toprak, *Hz. Muhammed'in Nübüvvetine Delil Olan İnsani Özellikleri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 233.

¹²⁰ Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, 408.

¹²¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 280-282; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, 171-176; Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1998), 310-340.

¹²² Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 279-295; Köprülü, "Ribât", 269, 274.

¹²³ *Hudûdü'l-Âlem*, 126; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ vd. (Haydarâbad: Meclisü Dâirati'l-Me'ârif-i Usmâniyye, 1382/1962), 1/434; Narşahî, *Târih-i Buhara*, 31.

hazırlamışlardır. Zira Oğuz boylarına sınır konumunda olan Dihistan Kervansarayında olduğu gibi misafirlerin ihtiyaçları çevre beldelerden temin edilmiştir.¹²⁴ Bu durum da yolcuların yerli Türk halkıyla irtibat kurmasını zorunlu hale getirmiştir. Benzer şekilde Orta çağda hanlar da modern zamanların iletişim organlarının henüz keşfedilmediği devirlerde kamuoyu oluşturma, ürünlerin teşhiri ve reklamlarının yapılmasına olanak sağlamak suretiyle kültürlerin birbiriyle teması ve kaynaşmasında; ilaveten toplumlar arasında bilgi, görgü ve tecrübe tebedülünde önemli rol oynamışlardır. Bu fonksiyonlarıyla İslâm fikir ve kültürünün etki alanının genişlemesine de yardım etmişlerdir.¹²⁵

Ayrıca Müslüman yöneticiler, İslâm'ı yaymak, devlet otoritesini pekiştirmek ve yerli halk ile Müslüman nüfusu kaynaştırmak için bu mahallere Arap yarımadasından kabileler getirip yerleştirirken din alimleri, gaziler ve tüccarları da bölgeye taşımayı ihmal etmemişlerdir.¹²⁶ Kervansaray ve ribâtların kültürel etkileşim konusunda önem kazanmasında Hallâc-ı Mansûr gibi çok sayıda tasavvuf ehlinin çıktıkları irşat yolculuğunda buralarda konaklayarak halka ve tüccarlara vaaz ve nasihat etmeleri, hikmetli sözler söylemeleri ve keramet göstermeleri etkili olmuştur.¹²⁷ Benzer şekilde bazı tarikatlar ticarî mekânları üs edinerek tebliğ çalışması yürütmüşlerdir. Örneğin Kerrâmî üstatlarından Ebû Bekr Muhammed b. İshâk el-Mahmeşâz, Nişâbur çevresindeki alışveriş alanlarında yaptığı çalışmalarla elli bin kadar insanın İslâm'ı tercih etmesine vesile olmuştur.¹²⁸ Ribâtlarda din farkı gözetilmeksizin herkese güler yüzlü muamelede bulunulması, gayrimüslim yolcular da dâhil olmak üzere misafirlere meccanen hizmet verilmesi ve tarikat müritlerinin en mühim vazifelerinden birinin bu olması, misafirleri İslâm'a ısındıran uygulamalardır.

Müslüman tüccarların İslâm'ı yayma konusunda uyguladıkları sosyal politikalardan biri de gittikleri ve kimi zaman uzun süre konakladıkları beldelerde yerel halktan kadınlarla evlilik ilişkisi kurmuş olmalarıdır. Batılı tarihçi Gairdner, akrabalık ilişkileri aracılığıyla yapılan din yayma çalışmalarını şu sözlerle anlatmaktadır; “Müslümanlar için hangi ırktan olurlarsa olsun fethettikleri ya da içinde yaşadıkları ülkelerin yerli halkıyla evlilik ilişkileri kurmak, halkı Müslümanlaştırmanın en etkili yollarından biriydi.”¹²⁹ Asabiyet politikasının yaygın olduğu eski dönem toplumlarında evlilik ilişkilerin, dışardan gelen şahısların inanç ve fikirlerinin kabulü noktasında oldukça etkili olduğu gözlenmektedir. Hatta yabancı bir ırka mensup kimselerin bazı Türk beldelerine girebilmeleri ancak o beldeden bir kadınla evlenmek suretiyle mümkün olabilmıştır.¹³⁰ Bu nedenle Müslüman tüccarlar gittikleri yerlerde Türk kadınlarla evlilikler yaparak toplumun içine girmeyi başarmışlardır.

Sosyal ilişkiler geliştirmek suretiyle dinin yayılması noktasında Hz. Ömer döneminden itibaren tatbik edilen ve fethedilen yerlere Müslüman/Arap nüfusun iskân edilmesi uygulamasını da vurgulamak gerekmektedir. Zira sadece Merv ve çevresine elli bin kadar Müslüman nakledilmiş ve bunların kahir ekseriyeti şehir merkezine yerleşirken bir kısmı da çevre beldelere dağılmıştır. Hatta bu insanların bizzat Türklerin evlerinde misafir edilmesi uygulaması da kültürel etkileşimin

¹²⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 214.

¹²⁵ Barkan, “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, 279-304; Köprülü, “Ribât”, 269, 274; Biçer, *Türklerin İslâmlaşma Süreci*, 133.

¹²⁶ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 175-181.

¹²⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/294; Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, 15/377.

¹²⁸ İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, 3/89; Köprülü, “Ribât”, 273; Algar, “Kâzerûnî”, 145-146.

¹²⁹ William H. Temple Gairdner, *The Reproach of Islâm* (London: Church Missionary Society, 1910), 104.

¹³⁰ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih Ya'kubî, *Kitâbü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 1/125.

hızlı bir şekilde gerçekleşmesini sağlamıştır.¹³¹ Üstelik Türk evlerine yerleştirilen Müslümanlar arasında Rebi' b. Enes b. Ziyâd el-Bekrî gibi tabiîn tabakasına mensup önemli ilim erbabı da bulunmaktadır. Bu durum da İslâmlaştırma yolunda iskân politikasının planlı bir hareket olduğunu göstermektedir.¹³² Türkistan'ın fethinin akabinde ise çok sayıda Müslüman, kimi zaman devlet eliyle kimi zaman da bireysel inisiyatifle bölgeye yerleşip tebliğ çalışmaları, kadılık ve ilmî faaliyetler yürüterek yerli halk ile sosyal ilişkiye girmişlerdir.¹³³ Bu kimselerden bazılarının bölgede İslâm kültürünün yer edinmesinde faydalı çalışmaları olmuştur. Nitekim Kuteybe b. Müslim'in İslâm'a hizmet maksadıyla Buhara ve Semerkant'ta Türklerin arasına Müslüman ailelerle birlikte yerleştirdiği müfessir Dahhâk b. Müzâhim'in üç bin kadar talebe yetiştirdiği bir medresesinin bulunması, yapılan kültürel çalışmalar için önemli bir misaldir.¹³⁴ Türk nüfusun arasına yerleşen Müslümanların üstün kültürü temsil etmeleri ve insanlarla yakın temas kurmaları, halk içinde asimile olmak yerine kendi inanç ve yaşam tarzlarını sürdürmeleri, çoğunlukla iktisadî ve kültürel anlamda geri durumda olan Türklerin Müslümanlara özenmelerini ve onlara benzemeye gayret etmelerini sağlamıştır. Nitekim Cüveynî'ye (ö. 681/1213) göre bu insanlar, gittikleri yerlerde mal, para ve şöhrat elde etmişler ve halkla sosyal ilişkiye girmişlerdir. Kendi kültürlerini yansıtan saray, konut, medrese ve camiler inşa ederek¹³⁵ bir Müslüman toplumu teşekkül etmesini sağlamışlardır.

Sonuç

Türklerin İslâm'a girişlerinde önemli bir rol oynayan ticarî faaliyetler, yalnızca bir iktisadî aktivite olmanın ötesinde dinî ve kültürel bir köprü işlevi görmüştür. Dolayısıyla Türklerin İslâmlaşması, fetihler, dinî benzerlikler ve siyasi yönlendirmelerle olduğu kadar ticari faaliyetlere bağlı olarak gelişen kültürel etkileşimlerle de ilgilidir. Bir kısmı göçebe bir kısmı da yerleşik olarak yaşayan Türkler, ticaret yolları üzerinde konumlanmanın da etkisiyle kendilerine uygun yöntemlerle sunulan dinlere karşı genellikle hoşgörülü bir tavır takınmışlardır. Müslüman tüccarlar bu durumdan istifade ederek dinlerini barışçıl bir üslupla ve yaşayarak temsil ederek tebliğ etmişlerdir. Onların bir kısmı, sadece mal ve meta taşıyan kimseler değil aynı zamanda inanç, ahlak ve kültür nakli gerçekleştiren özel misyon üstlenmiş kimselerdir. Ticaret yolları üzerinde kurulmuş önemli şehirlerde ve özellikle İpek Yolu güzergâhında konuşlu Türk toplulukları, Müslüman tüccarlarla karşılıklı güven ve hoşgörü zeminine dayanan münasebetler geliştirmiş ve bu da İslâm kültür ve değerlerinin aktarılmasında etkili olmuştur. Ticari seferler esnasında birlikte uzun zaman geçirmeleri sayesinde taraflar arasında kültürel benzeşme hasıl olmuş ve tesis edilen güven ortamı Türklerin kalıcı bir şekilde İslâm'ı benimsemelerini sağlamıştır. İslâm medeniyeti Türk kültürünün zengin ve özgün unsurlarını bünyesine katarak Türk-İslâm sentezini ortaya çıkarmıştır.

Önemli ticaret merkezlerinde Müslüman tüccarlar ve onlarla hareket eden sûfilerin hikmetli sözleri, kerametleri ve yumuşak üslupları, zaten İslâm inanç sistemiyle örtüşen unsurlar barındıran inanışlarının kolaylaştırıcı tesiriyle Türklerin din değişikliğinin önünü açmıştır. Müslüman tüccarların insanları cezbeden ahlaki tutum ve davranışları, merhamet temeline dayanan yaşam tarzları, dünyanın değişik coğrafyalarında olduğu gibi Türkistan ahalisinin de güven ve saygısını kazanmış ve bu da mesajlarının hedef kitlelere hızlı ve etkin bir şekilde

¹³¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 595-596; Taberî, *Târih*, 5/286.

¹³² Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1968), 7/369; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, 79-80.

¹³³ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 7/370; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1382/1962, 5/380-381; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, 82.

¹³⁴ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 6/302; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 2/599; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, 226-227.

¹³⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 79.

ulaşmasını sağlamıştır. Türkler, davranış temelli bir yaklaşım sergileyen Müslüman tüccarların etkisiyle önce bireysel sonra da kitlesel olarak İslâm'ı tercih etmişlerdir. Nitekim İtil Bulgarları, Oğuzlar, Karluklar, Kıpçaklar gibi Türk boylarının İslâm'a girişlerinde ticari faaliyetlerin etkisi görülebilmektedir. Bu bağlamda İslâm'ın Türk topraklarına sirayet edişi sadece bir din değişikliği olgusundan ibaret olmayıp aynı zamanda büyük bir milletin yaşam tarzının köklü bir şekilde değişmesi ve bir medeniyetin yeniden inşa süreci olarak değerlendirilmelidir. Ticaret yolları istikametinde filizlenen yeni medeniyet, taşınan manevi değerlerin tesiriyle neş'et etmiş ve Türk-İslâm sentezinin yapı taşları teşekkül etmiştir. Dolayısıyla Türkistan'da İslâm bir zorlama neticesinde değil, karşılıklı etkileşim, hoşgörü ve gönüllülük temeline istinat eden bir kültürel dönüşümün ürünüdür.

Kaynakça

- Ağarı, Murat. "İrak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kûbî ve İstahrî" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 34 (2007), 169-191.
- Algar, Hamid. "Kâzerûnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/145-146. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Arnold, Thomas Walker. *İntişar-ı İslâm Tarihi*. çev. Hasan Gündüzler. Ankara: Akçağ Yayınları, 1982.
- Aydın, Cüneyd. "Kader İnancının Savunma Mekanizması ve Dini Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (2019), 101-122. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.469645>
- Aydın, Cüneyd-Kaya, Mevlüt. "Maneviyat ve Öznel İyi Oluş Değişkenlerinin Hayatın Anlamını Yordaması". *Amasya İlahiyat Dergisi* 17 (2021), 41-77. <https://doi.org/10.18498/amailad.961401>
- Bal, Faruk. *Arap Yarımadasında Ticaret*. İstanbul: Beka Yayınları, 2015.
- Barkan, Ömer Lütfi. "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri". *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 279-353.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç. *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. M. Fuad Köprülü. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Belâzûrî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-Büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Bıçer, Bekir. *Türklerin İslâmlaşma Süreci*. Ankara: Akçağ Basım Yayım, 2013.
- Cahen, Claude. *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*. çev. T. Andaç Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2015.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*. çev. Ramazan Şeşen. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefehâtü'l-Üns*. çev. Lamiî Çelebi. İstanbul: Marifet Yayınları, 1988.
- Can, Mesut. *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Cohen, Hayyim J. "The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam: (Until the Middle of the Eleventh Century)". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13/1 (1970), 16-61.
- Çağatay, Neşet. *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957.
- Çapar, Mustafa. "Ticaret, İslâmiyet ve Türkler Türklerin İslâm Kültürünü Benimsemesinde Ticaretin Rolü". *Folklor ve Edebiyat* 11/43 (2005), 207-218.
- Çetin, Osman. *Türk İslâm Devletleri Tarihi*. İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2012.
- Dakuklu, H. Ali. "Volga Havzası'nda Müslüman Bulgar Devleti". çev. Abdülhalık Bakır. *Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler-II*. Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2008, 425-463.
- Dale, Stephen F. "Avrupa'nın Genişlemesi Döneminde İslâm Dünyası". çev. Zülal Kılıç. *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*. ed. Francis Robinson. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, 101-137.
- Devletşâh, b. Bahtîşâh-ı Semerkandî. *Tezkire-i Devletşâh*. çev. Necati Lügal. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.
- Dindi, Emrah. *Arap Coğrafyası ve Kur'an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Eker, Ali Fuat. *İbn Rüste, "Alâkîn-Nefîse" Adlı Eseri*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Esin, Emel. *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- Fırat, Nurullah. "Büveyhî Esaretindeki Abbâsî Halifelerinin Otoritelerini ve Sünniliği Güçlendirme Çabaları". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2024), 174-196.
- Filibeli Ahmed Hilmi, Şehbenderzâde. *İslâm Tarihi*. İstanbul: y.y., 1971.
- Foltz, Richard C. *İpek Yolu Dinleri*. çev. Aydın Aslan. İstanbul: Medrese Yayınları, 2006.

- Frye, Richard Nelson. *Orta Çağ Başarısı Buhâra*. çev. Hasan Kurt. Ankara: Bilgi Yayınları, 2000.
- Gairdner, Wiliam H. Temple. *The Reproach of İslâm*. London: Church Missionary Society, 1910.
- Girnatî, Ebû Hâmid Muhammed b. Abdirrahmân (Abdirrahim) b. Süleymân Mâzinî. *Girnatî Seyahatnâmesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- Gibb, Hamilton-Harold, Bowen. *Islamic Society and the West*. London: Oxford Universty Press, 1960.
- Golden, Peter B. *Dünya Tarihinde Orta Asya*. çev. Yahya Kemal Taştan. İstanbul: Ötüken Neşriyat, ts..
- Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. çev. Osman Karatay. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- Haussig, Hans Wilhelm. *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. çev. Müjdat Kayayerli. Kayseri: Geçit Yayınları, 1997.
- Hayyât, Ebû Amr Halife eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halife b. Hayyât*. çev. Abdülhâlik Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.
- Hitti, Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Hodgson, Marshall G.S. *İslâm'ın Serüveni*. çev. Alp Eker. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*. çev. A. Duman-M. Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018.
- İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Levâtî Tancî. *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*. Ribât: Akademiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1417.
- İbn Fadlân, Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd. *Rihletü İbn Fadlân ilâ Bilâdi't-Türk ve'r-Rûs ve's-Sakâlibe*. Abudabi: Dâru's-Suveydî, 2003.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî Bağdâdî. *Sûretü'l-Arz*. 2. Beyrût: Dâru Sâdır, 1938.
- İbn Kudâme Makdisî, bû Muhammed Muvaaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî. *Kitâbü't-Tevvâbîn*. Beyrût: Daru-İbn Hazm, 2003.
- İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer. *el-A'lâku'n-Nefise*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib Hâşimî Basrî Bağdâdî. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed Şeybânî Cezerî. *el-Kâmil fi't-Tarih*. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed Şeybânî Cezerî. *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*. Beyrût: Dâr-u Sâdır, 1980.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrût: Dâru'l-Mârifet, 1971.
- İdrisî, Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris Hasenî. *Nüzhetü'l-Müşâk Fî'htirâki'l-Âfâk*. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1409.
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed. *Ülkelerin Yolları*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015.
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed Fârisî. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrût: Dâru Sâdır, 2004.
- İzzetî, Ebu'l-Fazl. *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*. çev. Cahit Koytak. İstanbul: İnsan Yayınları, 1984.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998.
- Kandemir, M. Yaşar. *Örneklerle İslâm Ahlakı*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1984.
- Kazvîni, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*. Beyrût: Dâru Sâdır, ts..
- Kitapçı, Zekeriya. *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2005.
- Kitapçı, Zekeriya. *Oğuz Han İlk Türk Hükümdar ve Hakanları Nasıl Müslüman Oldu*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2015.
- Kitapçı, Zekeriya. *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 1994.

- Kitapçı, Zekeriya. *Saadet Asrında Türkler*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2014.
- Kitapçı, Zekeriya. *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2004.
- Kollektif. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 5*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2019.
- Köprülü, M. Fuad. "Vakıfa Ait Tarihî Istılahlar Meseleleri: Ribât". *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 267-278.
- Kurat, Akdes Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972.
- Kurt, Hasan. *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Kurt, Mehmet. *Din Dersi Öğretmeni Yetiştirme Açısından Finlandiya ve Türkiye*. İstanbul: Dem Yayınları, 2024.
- Kurtubî, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm Endelüsî. *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*. Beyrût: Dâru'l-Fıkr, ty.
- Kurtuluş, Yusuf Ziya. "Türkistan-Horasan Bölgesinin Kıraat İlmi Açısından Önemi". *Mevzu-Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (2025), 151-187. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1661852>
- Kurulay, Sezin Orhan. *Hudûdü'l-Âlem'e Göre X. Asırda Türk Boyları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Lapidus, Ira M. *İslâm Toplamları Tarihi*. çev. Yasin Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Lıgeti, Louis. *Bilinmeyen İç Asya*. çev. Sadrettin Karatay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986.
- Liu, Xinru. *Ancient India And Ancient China Trade and Religious*. Bombay: Oxford University Press, 1988.
- Mackerras, Colin. *The Uigur Empire According to the T'ang Dynastic Histories*. Canberra: Australian National University Press, 1972.
- Maisels, Charles Keith. *Uygurluğun Doğuşu*. çev. Alâeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999.
- Mammadov, Halit. "Büyük İpek yolu ve Medeniyetler Arası Diyalog". *Medeniyetler Güzergâhı İpek Yolunun Yeniden Doğuşu*. ed. Mehmet Bulut. 183-186. İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Massignon, Louis. "Hallâc". *İslâm Ansiklopedisi* 5(1). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1987, 167-171.
- Maurice, Lombard. *İlk Zafer Yıllarında İslâm*. çev. Nezih Uzel. İstanbul: Pınar Yayınları, 1983.
- Mazaherî, Ali. *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*. çev. Bahriye Üçok. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972.
- Mercânî, Şehâbeddin. *Müstefâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*. çev. Mustafa Kalkan. Ankara: Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 2008.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin. *et-Tenbih ve'l-İşrâf*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2018.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin. *Mürûcû'z-Zeheb ve Me 'âdinü'l-Cevher*. Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 1983.
- Miftakov, Zufar Z. "İdil Havzasındaki İlk İslâm Devleti". *Türkler*. 4. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Mikhael Rabo. *Süryani Mihail Vakayinamesi*. çev. Hrant D. Andreasyan. İstanbul: yy, 1944.
- Mukaddesî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1991.
- Narşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Cafer. *Târih-i Buhara*. çev. Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed. *el-Kand fî-Zikr-i Ulemâ-i Semerkand*. Riyad: Mektebü'l-Kevser, 1991.
- Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *eş-Şerhu alâ Sahih-i Müslim*. Beyrût: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1929.
- Nizâmülmülk, Ebû Ali Kıvamuddin Hasan b. Ali b. İshak Tûsî. *Siyasetname*. çev. N. Bayburtluğil. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1987.
- Onat, Ayşe. *Çin Kaynaklarında Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.
- Ögel, Bahattin. *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültürü Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- Özaydın, Abdülkerim. "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü". *Türkler*. 4 Cilt. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- Özdal, Ahmet Nurullah. *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı, Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Pırlanta, İsmail. *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Rasonyi, Lazslo. *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993.
- Roux, Jean-Paul. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.
- Sâdî-i Şirâzî, Ebû Muhammed Muslihuddîn b. Abdullah. *Bostan ve Gülistan*. çev. Rifat Bilge. İstanbul: Zafer Matbaası, 1980.
- Sağır, Caner. *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnâmesi ile Mervezi'nin Tabâ-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006.
- Selçukoğlu, Ahmet-Hacımustafaoğlu, Ayşe. "Türklerin İslamlaşmasında Ticaretin ve Müslüman Tüccarların Rolü". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/11 (2024), 15-28. <https://doi.org/10.53718/gttad.1384509>
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. Haydarâbat: Meclisü Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1962.
- Shaban, M. A. *The Abbâsîd Revolution*. Cambridge: Cambridge Universty Press, 1970.
- Shah, Naseem Ahmad, ""Early Muslim Settlements in Central Asia: A Study of Intreaction, Assimilation And Co-Existence", Proceedings of International Conference: Islamic Civilization In Central Asia. Astana 2007, 299-308. Akademia. Erişim 18 Eylül 2025, https://www.academia.edu/35858629/Early_Muslim_Settlements_in_Central_Asia_A_Study_of_Intereaction_Assimilation_and_Co_existence
- Sirâfî, Ebû Zeyd Hasan b. Zeyd. *Rihletü's-Sirâfî*. Abudabi: Mecmeu's-Sekâfî, 1999.
- Sönmez, Kutlu. *Türkler ve İslâm Tasavvuru*. Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- Sönmez, Kutlu. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Söylemez, M. Mahfuz. *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhab b. Taküyyiddin. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. b.y: Hicru li'Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî, 1413.
- Süheyr, Muhammed Muhtar. *et-Tecsim İnde'l-Müslimin Mezhebü'l-Kerrâmiye*. İskenderiyye: Şeriketü'l-İskenderiyye, 1971.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları-Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972.
- Şehriyâr, Büzürg b. Râmhürmüzî. *Acâibü'l-Hind*. çev. Can Ceylan. İstanbul: İnkılab Yayınları, 2009.
- Şeşen, Ramazan. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Şevkî Çelebi. *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.
- Şimşirgil, Ahmet. *Türklerin İslâmiyet'i Kabulü Büyük Doğu I, Otağ*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Taberî. *Târihu'l-Rusûl ve'l-Mülûk*. Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387.
- Tâcir, Süleyman. *Doğu'nun Kalbine Seyahat*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018.
- Taşağıl, Ahmet. *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Togan, Zeki V. *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın ve Yakın Tarihi I*. İstanbul: Güven Basımevi, 1942.
- Toprak, İbrahim. *H. Muhammed'in Nübüvvetine Delil Olan İnsanı Özellikleri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Turan, Osman. *Selçuklular ve İslâmiyet*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1970.
- Uhlig, Helmut. *İpek Yolu*. çev. Alev Kırım. Ankara: Okyanus Yayıncılık, 2000.
- Uludağ, Süleyman. "Hallâc-ı Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/377-381. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

- Uslu, Recep. *Sind'de İslâm Fetihleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Usta, Aydın. "Türklerin İslâmlaşması Üzerine Bir Tetkik". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/37 (2016), 13-29.
- Ülken, Hilmi Z. "Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş ve Toprak Rejiminin Gelişmesi" *Vakıflar Dergisi* 10 (2006), 1-63.
- Ya'kûbî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Kitâbü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Yâkut Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-Buldân*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1995.
- Yazıcı, Nesimi. "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet". *Türkler*. 4 Cilt. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 402-420.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları, 2011.
- Yücel, Muallâ Uydu. *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Yüksel, Ahmet Turan. *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1999.